

Adatok Újpest 1848 előtti történetéhez

A főváros XIX. századi rohamos fejlődése magával hozta nagyszámú előváros kialakulását. Ezek története egybefonódik a főváros történetével.¹

A mai Nagy-Budapest IV. kerületét képező Újpest, mind a lakosság számára, mind iparosvárosi jellegére tekintettel a főváros egyik legjelentősebb elővárosa.² Sajnos, régebbi helytörténeti irodalmunk elmaradottsága Budapest peremvárosainak esetében is kitűnik. Újpest történetének feldolgozásaira is ráillik Mályusz jellemzése: »helytörténeti monográfiáinkat... vagy üzletes vállalkozók tákolják össze, vagy jószándékú, de tanulatlan dilettánsok írják.«³

Tanulmányomban a város alapítását és első éveit ismertetem 1848-ig, a jobbágyviszonyok megszüntetéséig, tehát azt az alapot, amelyen a későbbi nagyarányú iparosváros kifejlődött.⁴

A mai Újpest területét nyugatról a Duna, északról és északnyugatról Dunakeszi és Fót, keletről Rákospalota, délről a főváros régi határa határolja. Területének legnagyobb része a Duna régi, jégkorszaki völgyfeneke, a városi terasz, amelyet később futóhomok lepett be, és ahol kialakultak a kötött futóhomok jellegzetes formái, a szélbarázdák, amelyek északnyugat-délkelet irányban futnak. A kialakult város utcahálózata is részben ezekhez igazodik.⁵ A szélbarázdák irányától egy helyen találunk eltérést: délnyugat-északkelet irányban húzódik az ún. Istvánhegy, amely kb. a mai Váci út, Megyeri út és Baross utca által bezárt területen emelkedik.⁶ Ez a homoktalajú domb kiválóan alkalmas volt szőlőtermelésre. A városi terasz Pesttel határos részén folyt az ún. Gyáli patak, amely kb. a mai Istvántelek vidékén elterülő Gyáli tó vizét vezette a Dunába. Torkolata a mai Újpesti vasúti híd táján volt.⁷ A városi terasznál alacsonyabban terül el a Duna mai árterülete, tehát a Váci út és a Duna között fekvő vidék.⁸ (18. kép.)

A mai Újpest területén három település alakult ki: a Gyáli patak torkolatánál a tulajdonképpeni Újpest, az Istvánhegyen szőlőtelep és ettől északkeletre Káposztásmegyer. E két utóbbinak a város fejlődésére nem volt különösebb hatása, így ezek történetét csak röviden vázolom.

Legrégibb település közöttük Káposztásmegyer. Már a középkorban megvolt, azonban a török időkben elpusztult.⁹ A múlt század

Adatok Újpest 1848 előtti történetéhez

A főváros XIX. századi rohamos fejlődése magával hozta nagyszámú előváros kialakulását. Ezek története egybefonódik a főváros történetével.¹

A mai Nagy-Budapest IV. kerületét képező Újpest, mind a lakosság számára, mind iparosvárosi jellegére tekintettel a főváros egyik legjelentősebb elővárosa.² Sajnos, régebbi helytörténeti irodalmunk elmaradottsága Budapest peremvárosainak esetében is kitűnik. Újpest történetének feldolgozásaira is ráillik Mályusz jellemzése: »helytörténeti monográfiáinkat... vagy üzletes vállalkozók tákolják össze, vagy jószándékú, de tanulatlan dilettánsok írják.«³

Tanulmányomban a város alapítását és első éveit ismertetem 1848-ig, a jobbágyviszonyok megszüntetéséig, tehát azt az alapot, amelyen a későbbi nagyarányú iparosváros kifejlődött.⁴

A mai Újpest területét nyugatról a Duna, északról és északnyugatról Dunakeszi és Fót, keletről Rákospalota, délről a főváros régi határa határolja. Területének legnagyobb része a Duna régi, jégkorszaki völgyfeneke, a városi terasz, amelyet később futóhomok lepett be, és ahol kialakultak a kötött futóhomok jellegzetes formái, a szélbarázdák, amelyek északnyugat-délkelet irányban futnak. A kialakult város utcahálózata is részben ezekhez igazodik.⁵ A szélbarázdák irányától egy helyen találunk eltérést: délnyugat-északkelet irányban húzódik az ún. Istvánhegy, amely kb. a mai Váci út, Megyeri út és Baross utca által bezárt területen emelkedik.⁶ Ez a homoktalajú domb kiválóan alkalmas volt szőlőtermelésre. A városi terasz Pesttel határos részén folyt az ún. Gyáli patak, amely kb. a mai Istvántelek vidékén elterülő Gyáli tó vizét vezette a Dunába. Torkolata a mai Újpesti vasúti híd táján volt.⁷ A városi terasznál alacsonyabban terül el a Duna mai árterülete, tehát a Váci út és a Duna között fekvő vidék.⁸ (18. kép.)

A mai Újpest területén három település alakult ki: a Gyáli patak torkolatánál a tulajdonképpeni Újpest, az Istvánhegyen szőlőtelep és ettől északkeletre Káposztásmegyer. E két utóbbinak a város fejlődésére nem volt különösebb hatása, így ezek történetét csak röviden vázolom.

Legrégibb település közöttük Káposztásmegyer. Már a középkorban megvolt, azonban a török időkben elpusztult.⁹ A múlt század

elején a Csekonicsok fői uradalmához tartozó puszta, de midőn 1808-ban a Károlyi grófok megvásárolják az uradalmat, Káposztásmegyert gazdát cserél.¹⁰ A puszta területe egészen a pesti határig nyúlt le, azonban 1815-ben a pesti határkocsmánál elterülő 83 magyar hold területű részt Palotához csatolták. Ez a község is a fői uradalom tartozéka volt. A puszta terjedelme ekkor a fenti rész nélkül 2115 magyar hold (1586,25 katasztrális hold).¹¹ Káposztásmegyert 1815 előtti területe volt az alapja a későbbi Újpestnek. A Palotához csatolt részen alakult ki Újpest első települése, a káposztásmegyeri pusztából vált ki Istvánhegy is, úgyhogy még az 1870-es években is a három település: Újpest, Istvánhegy és Káposztásmegyert együttes területe azonos az utóbbi 1815 előtti területével.¹² A káposztásmegyeri pusztán a Károlyiak majorsági gazdálkodást folytattak, amelynek központja az Istvánhegytől északra, a Baross utca végén levő major volt. A negyvenes években Károlyi István a Pestmegyei Gazdasági Egyesület részére juttatott földeket a mai Újpest területén és ez utóbbi is létesített majort.¹³ A káposztásmegyeri település tehát 1848 előtt lényegében csak a majorból és a megyeri csárdából állott. (19. kép.)

Az Istvánhegy története 1830-ban kezdődik, midőn Károlyi István a megyeri pusztából azt a területet, amelyet a mai Attila, Fóti, Váci és Táncsics utcák határolnak, szőlőtelepítés céljából kihasította, és azt 1831. április 15-én kelt »unilaterális« szerződéssel 32 évre vállalkozóknak adta bérbe. Általában ezt az időpontot tartja az irodalom Újpest születésének,¹⁴ noha ez a telep a város korai fejlődésére igen kevés hatást gyakorolt. A tévedés alapjául az szolgált, hogy a legnagyobb szőlőterületet bérlő Mildenerger Márton az ugyanebben az időben kapott engedélyre támaszkodva a harmincas években felépítette a tulajdonképpeni Újpest első házát.¹⁵ Ez azonban független volt a szőlőbérletektől.

A vállalkozóknak a szőlőket fertályonként adták bérbe. Egy fertály (400 négyszögöl) után évi 3 Ft 15 kr bért fizettek a bérlők. Először 262 fertályt (104 800 négyszögöl, azaz 65,5 kat. hold) osztottak szét 39 bérlő között. A kapott parcellák egyenlőtlenül oszlottak meg: míg pl. 14 bérlő 2—2 fertályt kapva összesen 11 200 négyszögölt művelt meg, addig az öt legnagyobb bérlő (14—30 fertályos parcellák) 100 fertályon, tehát 40 000 négyszögölon gazdálkodott.¹⁶ A bérlők többsége pesti polgár volt.¹⁷ Már 1831-ben hegyközséget alapítottak, amelynek első bírása, másnéven hegymestere a legnagyobb szőlőterületet (30 fertály) bérlő Mildenerger Márton budafoki származású serfőző,¹⁸ míg jegyzője Gozdu Emanuel pesti ügyvéd lett.¹⁹ 1833-ban kápolnát emelnek Szt. István tiszteletére. A szőlőhegy ez idő óta viseli az István nevet. A kápolna védőszentjét a földesúr neve után választották meg.²⁰ A szőlőbérlők javarészt nem laktak az Istvánhegyen, azonban idővel a tulajdonosok nyaralókat, vincelléreik állandó lakásokat építettek, így állandó népességet kapott. A váci egyházmegye sematizmusa 1841-ben már említi Istvánhegy szőlőhegyet, kápolnájával és 23 katolikus lakosával.²¹

Újpest fejlődése során az Istvánhegyet két oldalról bekerítette, és ezért 1864-ben Újpesthez csatolták.²² (20. kép.)

Az Istvánhegytől délre a pesti határig elterülő vidéken a harmincas évek elejéig nem találunk települést. A földesúr is csak legelő formájában hasznosíthatta, mert a homokos, sivár terület nem volt alkalmas földművelésre. Közvetlenül a határon, de már Pesten állott a határkocsmá (Pester Hotter Wirtshaus). Kellemes vasárnapi kirándulóhelye volt a főváros lakosainak.²³ Mildenerger, akinek régebben Szentendrén sörfőzdéje volt, arra a gondolatra jött, hogy alkalmas és hasznos volna neki ott sörházat építeni és engedélyért folyamodott a földesúrhoz, azt és az italméresi jogot elnyerve 1831-ben felépítette a sörházat. Az épületet csak deszkákkal, belülről sárral bemázolva csináltatta. A ház a sörfőzdeből, kocsmahelyiségből, vendégszobából és saját lakásából állott. Telkét fákkal ültette körül. Néhány év múlva vályogból készült épülettel cserélte fel a deszkaabódét.²⁴ Ez a határkocsmá mellett, a Gyáli pataktól délre, a Váci úttól keletre állott körülbelül mai Váci, Ságvári, Bocskai utcák, és a vasút által határolt területen.²⁵

1834-ben felmerült egy »zsidó gyarmat« alapításának gondolata ezen a vidéken.²⁶ Azonban nem alakult meg, mert nem jött össze 150 vállalkozó. (Ennyit akart volna az uradalom vezetősége.)²⁷ A pusztának a Mildenerger-féle sörház környékére eső részére fokozatosan mégis telepedtek zsidók. Így pl. 1835-ben a Lővy-testvérek bőrfeldolgozó üzemet létesítenek, szemben a Mildenerger-féle házzal a Gyáli pataktól északra, a Váci úttól keletre, a Palotára vezető úttól (mai Árpád út) délre.²⁸ Majd 1836-ban Neuschloss Izsák és Bernát fakereskedők költöznek ide, akik Lővyékkel szemben, a palotai út (Árpád út) és a Váci út sarkán állítják fel falerakatukat.²⁹ A beköltöző zsidók legnagyobb része Nagysurányból, Nyitra megyéből származott. Lővyék is ide valók voltak. 1836-ban már előimádkozója is van a kismegyeri (ahogy a telepet akkor nevezték) hitközségnek.³⁰ A zsinagógát a földesúrtól kapott 600 öles telken Lővyék és Neuschlossék 1839-ben építik fel.³¹ A zsidókat lassan más letelepedők is követték.³² Így kezdődött a tulajdonképpeni Újpest kialakulása. (21. kép.)

Az egyre növekvő telep (amely a Palota irányába haladó út és a Váci út keresztezésénél jött létre) lakosai 1837-ben már italméresi jogért folyamodtak az urasághoz, aki úgy látszik, hozzá is járult, hogy minden háztulajdonos szabadon gyakorolja ezt.³³ Noha a telepnek sok kárt okozott az 1838. évi nagy árvíz,³⁴ amely Pesten is nagy pusztítást okozott, azonban mivel Újpesten olcsóbb volt az építőanyag és a telek, mint a fővárosban, ezért Pestről többen kiköltöztek.³⁵ A lakosság gyarapodása temető nyitását is szükségessé tette. Az egyházi anyakönyvek a temetőt 1839-től emlegetik.³⁶

Ha meg akarjuk állapítani a telep lakosságának számát, nehézségekkel találkozunk. Forrásaink nem fedik egymást.³⁷ Így csak megközelítő, viszonylagos eredményeket kaphatunk. Az alábbiakban igyekszem a rendelkezésemre álló források alapján, az 1840 előtti lakosokról

áttekintést nyújtani.³⁸ 1840 előtt 40 férfi van említve forrásainkban. Ezekből 1840. január 1-én 36 volt Újpesten, 4 meghalt. (1—1 kocsmáros és asztalos, 2 napszámos.) Adataikat mégis felhasználtam.

A 40 férfiből 24 házas, 2 özvegy, 1 nőtlen és 13 ismeretlen családi állapotú volt. 13 házbirtokost lehet azonosítani, ezekből 1—1 asztalos, bőrgyáros, fakereskedő, kőfaragó és serfőző, a többi foglalkozása és összes többi adata ismeretlen. (Lehetséges, hogy egy részük nem is élt Újpesten, csak a házbért élvezte.) Az alábbi kimutatások 8, csak névszerint ismert háztulajdonos leszámításával érvényesek, tehát 32 lakosra vonatkoznak.

Asztalos	2	Fakereskedő	1	Mészégető	1
Ács	1	Faker. számadója	1	Napszámos	3
Árendás	1	Kiskereskedő	2	Nyerges	1
Bádogos	2	Kocsmáros	4	Pintér	1
Bognár	1	Kovács	1	Serfőző	1
Bőrgyáros	1	Kőfaragó	1	Szabó	1
Bőrgyári munk.	1	Kőműves	2	Timár	1
Cipész	1	Mészáros	1		

Származáshelyük alapján

Külföldi (német, morva, osztrák)	8 ³⁹
Dunántúli	5
Nyugati felvidék (5 nagysurányi)	8
Fővároskörnyék (Promontor)	1
Torontál megye	1
Szlavónia	1
Ismeretlen	8

Leszámítva a külföldieket és az ismeretlen származásúakat, 13 falusi és 3 városi származású van.

Előző lakóhelyük	
Pest	9
A főváros környéke	5
Komárom megye	4
Nyitra m. (N. surány)	3
Ismeretlen	11
A 32 ismert lakosból izraelita 11.	

Vessük össze a fenti adatokat a többi forrással. Az 1837—38. évi Summás Táblázat,⁴⁰ amely 1839. április 14-én kelt, 46 katolikus lakost ismer, akik közül 7 nemesek szolgája, 2 zsellér és kertész, 8 fiúgyerek, és 29 nő. Az egész lakosság 3 háznépet alkot. Nyilvánvaló a fenti adatokból, hogy ez az összeírás, ha egyáltalán van valami alapja, legalábbis 1835 előtti állapotot tükröz, tehát még a Lővy-féle bőrgyár alapítása előtt készült.

Az uradalom 1840 elején kelt összeírása 15 házbirtokost és 29 zsellért tüntet fel.⁴¹ Ez igazolja fenti kimutatásunk helyességét.

Mielőtt rátérnék az Újpester⁴² jogilag megalapító földesúri szerződés ismertetésére, fel kell vetnünk azt a kérdést, hogy egyrészt mi vezette

Károlyi István grófot arra, hogy fíti uradalmának ezen a sarkán ilyen iparos-kereskedő lakosság megtelepedését engedélyezze, és részükre az alábbiakban ismertetett szerződést kiadja, másrészt mi volt az oka annak, hogy épp itt, Újpesten, ez a telep hamar virágzásnak indulhatott.

Történeti irodalmunkból általánosan ismert, hogy a feudális viszonyok válsága folytán, amelyet a dekonjunktúra csak elmélyített, a magyar nagybirtokos osztály helyzete is súlyosbodott.⁴³ A jobbágyroboton alapuló feudális gazdálkodás nem vezetett már eredményre, át kellett térni az úgynevezett »okszerű« gazdálkodásra. Az adott helyzetben az lett volna számára a kiút. Ehhez azonban tőke kellett.⁴⁴ Úgy látszik, a Károlyiak is rátértek erre, az egykori mezőgazdasági irodalomban »okszerű«-nek, racionálisnak nevezett, lényegében már kapitalisztikus gazdálkodásra. Egyik elve volt a racionálisan gazdálkodó nagybirtoknak, hogy csak annyi földet tartott meg az uradalom kezelésében, amennyinek megmunkálásához elegendő munkáskéz állt rendelkezésére, a többit bérbe adta.⁴⁵

Károlyi István is ezért adta bérbe a terméketlen, futóhomokos, nehezen hasznosítható Istvánhegyet és Újmegyert. Az Istvánhegy évi bére 851 Ft volt, míg az újmegyeri jövedelem 1839-ben 1095 Ft 40 kr.⁴⁶ Bizonyára jóval magasabb jövedelmet ért el így, mintha megtartotta volna saját kezelésében.

Újmegyer területén legelők voltak,⁴⁷ mielőtt Mildenergerék odaköltöztek. Ez a terület távol esett az uradalom központjától, amelynek területébe ekkor már közbeékelődött az istvánhegyi szőlőtelepülés, így az uradalom már nem használhatta. A vidék viszont fekvésénél fogva igen alkalmas volt a községalapításra. A Duna mellett feküdt, tehát az olcsó vízi közlekedés előnyéhez jutott, és itt futott a pest—váci országút, amely a Felvidékkel kapcsolta össze a fővárost. Ebből ágazott ki, közel a pesti határhoz, a Palota felé vezető út (a mai Árpád út). Így ezek a közlekedési adottságok, amelyeknek az értékét növelte a főváros tözsomszédsága és a közeli piaclehetőség, valószínűvé tették a földesúrnak a telep kifejlődését és így jövedelmezőségét. Az új telep közvetlen anyagi hasznán kívül, részben fekvése miatt, közvetett haszonnal is járt az uradalom számára. A gyarmat közvetlen úttal rendelkezett az uradalom egyik falujához, Palotához és közel ennek az útnak kezdetéhez, a Váci útból ágazott ki az Istvánhegyen keresztül a káposztásmegyeri majorba vezető út (a mai Baross utca). Ennek folytatása az urasági központba, Főtra irányult. Ezek az útviszonyok lehetővé tették, hogy az ipari és kereskedelmi jellegű helység belső piacot nyújtson magának az uradalomnak, illetőleg az uradalom községeinek. Mivel a telkekhez külsőség nem járult, és ezt később a szerződésbe is belevették,⁴⁸ az iparúzó és kereskedő lakosság önmagát nem láthatta el élelmiszerekkel. Így a telepnek a szükséges élelmicikkeket az uradalomhoz tartozó szomszédos falvakból, illetőleg az urasági majorból kellett beszereznie.⁴⁹ Ezek eddig az élelmicikkeket Pestre vitték eladni, ezentúl közelebb kaptak piaclehetőséget. A Lóvy-féle börgyár is az uradalom piaci hasznát szolgálta ;

a káposztásmegyeri pusztán, terméketlensége folytán leginkább marha-
legeltetés volt : a bőrt még az uradalom területén adhatták el. Végül
is az itt megtelepedő kereskedő- és iparos-lakosság portékáira és műkö-
désére is igényt tartott az uradalom és a falvaiban élő népesség, noha ez
csak kisebb százaléka volt a telep ipari termelésének.⁵⁰

Azt hiszem, az előadottakból világos, hogy az uradalom miért
akarta éppen ezen a helyen és ilyen lakossággal ezt a »gyarmatot«
létrehozni.

Az előbbieken ismertettem, hogy mi vezette az uradalmat Újpest
betelepítésére ; a továbbiakban vizsgáljuk azt meg, hogy a betelepülők
miért jöttek ide. Láttuk, hogy a település fekvése kedvező volt. Ez
általában indokolta a kereskedő, iparos népesség ideköltözését.

Részleteiben vizsgálva a kérdést, szembe találkoznak a zsidó
»gyarmat« problémájával. Ez ugyan nem valósult meg, azonban az
1839-ben ismert lakosok több mint egy harmada zsidó (1. fenn) és ezt
az egyházi sematizmusok adatai is alátámasztják 1837-től.⁵¹ A zsidóság
fejlődését ebben az időben még akadályozták a feudális törvények.
Habár II. József megengedte nekik, hogy a városokba költözzenek, de
ezt türelmi vagy tartózkodási engedélytől tette függővé. 1848-ig polgár-
jogot sem nyerhettek.⁵² A céheknek nem lehettek tagjai, ellenben fia-
taljaikat maguk képezhették ki iparossá, minden formalitás nélkül.⁵³
A városok azonban az ipar gyakorlásában elnyomták és akadályozták
őket.⁵⁴ Habár a kereskedést (főleg a nagykereskedést és házalást) lehe-
tővé tették számukra, ebben is nehézségekbe ütköztek a városokban.⁵⁵
A városi polgárság és testületei, a városi kereskedőtestület, céhek teljes
erővel üldözték a zsidó ipart és kereskedelmet. A zsidók ezért leginkább
vidéken, a földesurak védelme alatt éltek, kereskedtek, sőt kontár
ipart folytattak.⁵⁶ A termény- és borkereskedelemben tevékeny részt
vállaló zsidó kereskedők egyébként is szoros kapcsolatban állottak az
áruterelő nagybirtokkal.⁵⁷

Ezek előrebocsátása után könnyen megérthető, hogy miért jöttek
Újpestre. Az első zsidó települők a Lövy testvérek voltak, Izsák és
Bernát, akik Nagysurányban, Nyitra megyében születtek 1793-ban.
Apjuknak itt talpbőrgyára volt, amelyet Izsák 1823-ban vett át. Bernát
sógorával viszont Komáromban alapít bőrgyárat 1825-ben, amely tíz
évig működött. Ez utóbbi ötlete volt, hogy mindkét testvér helyezze át
üzemét Pestre.⁵⁸ Itt azonban a bőrs céh megakadályozza az üzem
létesítését.⁵⁹ Így vetődött fel bennük a gondolat, hogy közvetlenül
Pest mellett állítsák fel »gyárukat«, ahol földesúri védelem alatt áll-
hatnak, viszont közel lévén Pesthez, annak előnyeit élvezhetik. Nem volt
véletlen, hogy épp Újpestre esett választásuk. Nagysurány is, részben,
Károlyi uradalom volt, habár az 1827-es osztozásokor a főtí gróf test-
vére, Lajos nyerte. Nagysurányban sok zsidó volt, ezek a Károlyiak
védelme alatt nyugodtan élhettek.⁶⁰ Surány a suránymegyeri uradalom-
hoz tartozott, amely kitűnt modern gazdálkodásával : az uradalom is
alapított itt üzemeket.⁶¹

Ezen túlmenően volt már előzmény a fóti uradalom területén is, hogy a földesúr manufaktúra létesítésére engedélyt adott. (Rákospalotai Kanitz-féle posztómanufaktúra).⁶² Végül a fóti uradalom jószágkormányzója ekkor az a Burg Károly volt, aki azelőtt Nagysurányban volt uradalmi tisztviselő, és akihez a Lővyeket régi szálak fűzték.⁶³ Indokolta Újpest választását a földesúrral való kedvező kapcsolaton kívül a fekvése, és a fentebb vázolt piaci lehetőségek is.⁶⁴ Lővy magával hozta több nagysurányi származású hitsorsosát, akik 1848-ig a hitközség többségét teszik ki.

Lővyék után a Neuschloss család volt a legtehetősebb. A szintén Nyitra megyei Vágvecsén már körülbelül 50 éve működött a Neuschloss fanagykereskedő cég, amikor újpesti telepét megalapítja. A cég ekkor a Neuschloss Izsák és fiai nevet viselte. A felvidéki üzleteket Neuschloss Izsák és fia, Simon irányították Vágvecséről, ahol több házuk volt. Ide tartozott a vágssellyei és párkányi lerakatuk (ez utóbbit Neuschloss Károly vezette). A fővárosi és dunántúli üzletek vezetését Izsák két fia, Salamon és Bernát vette át. Ennek lett a központja újpesti, dunaparti új házuk. (Állott 13 szoba, 3 konyha, 3 kamrából, istállóból, műhelyekből, raktárakból. A telek kétszer 900 négyszögöl volt, egyiken az épületek állottak, a másik a fatároló hely.) Az újpesti üzlet alá tartoztak az iváncsai és adonyi (Fehér m.) telepeik. A fakereskedés mellett 1839-ben birkabőrkereskedelmi vállalkozásba is kezdett a cég. Szerződtek a Grassalkovich, Esterházy, Zichy, Motesiczky és a primási uradalmakkal bőrvásárlásra, ezenkívül nagyarányú kölcsönüzleteket is bonyolítottak le.⁶⁵

A gazdag kereskedőtökés zsidó Lővy és Neuschloss és a tehetősváb Mildenerger kivételével az újpesti lakosság nagy része kisiparos és kiskereskedő. Láttuk ezt a fenti kimutatásból is. Zömükben céhek-ből kiszorult egyének voltak. Feltűnő egyrészt, hogy előző lakóhelyük leginkább Pest vagy közvetlen környéke, másrészt, hogy a külföldiek (nyugatiak) nagy számban szerepelnek, végül, hogy azok, akiknek adatait ismerjük, házas emberek. Ez utóbbi azt jelenti, hogy nem egyszerű céhlegénnyel van dolgunk, hanem a céhből kiszorult emberrel, aki már kontárkodásból élhetett, és valószínűleg már bizonyos pénzre tett szert. Ezt bizonyítja az, hogy a házas iparosoknak cselédjük vagy legényeik is vannak. Több közülök házat vagy telket vesz és így bekerül a gyarmat vezetőségébe.⁶⁶ A külföldiek megjelenése az eredeti tőkefelhalmozásnak Németországban való előrehaladásából és a céhszabályok vándorlási kényszeréből magyarázható.⁶⁷ Mindezek — pesti kapcsolataik révén — továbbra is nagyjából Pestre dolgoztak, kivéve az építőipart, amely elsősorban a helységben és a környéken talált munkát. A lakosságnak másik része kocsmáros vagy kiskereskedő. Láttuk, hogy az uradalom átengedte a kocsmajogot a házbirtokosoknak. Így sok háztulajdonos kocsmát nyitott, és azt maga vagy bérlője által kezelte. A közeli istvánhegyi szőlőből, illetve kereskedelmi úton könnyen hozzá lehetett jutni a borhoz. A kocsmárosok megélhetését elősegítette Újpest földrajzi fekvése; az útviszonyok miatt sok utas fordult

meg itt. A kiskereskedők részben házalók voltak, és az országot járták,⁶⁸ részben a környéknek árusítottak. Ezeknek az ide került kisembereknek egy része szintén zsidó volt.⁶⁹

A telepen lakókon kívül voltak olyan pesti kereskedők és egyéb lakosok, akik csak házakat építettek, s azokat bérbe adták, de ők maguk nem laktak itt. Állítólag volt 20—25 lakásos bérház is.⁷⁰ Az itt letelepedett lakosok egyénileg tisztázták a földesúrral a jogviszonyt, bizonyos bért fizettek a telekhasználat, italmérési jog fejében. Azonkívül Mildemberger a sörfőzési, Lővy a bőrgyártási és kereskedési, Neuschloss pedig a fakereskedési engedélyért külön szerződött a gróffal.

Ilyen volt Újpest állapota 1840 tavaszán, amikor a földesúr szükségesnek vélte általános érvényű szerződés kiadását, hogy ezáltal is több lakost csábítson a telepre. Nem adott lényegében új jogokat, és köteleességeket, hanem csupán a gyakorlatban az egyes lakosok és az uradalom között fennálló jogviszonyt foglalta írásba. Azonban az, hogy a telepeseknek részben önálló közigazgatást és ítélkezést biztosított, új volt. A »szerződés« kihirdetésére összehívták a »gyarmat« lakosait, felolvasták és megmagyarázták.⁷¹ A »szerződés« ezek szerint a község és lakosai jogainak és köteleességeinek a földesúr által egyoldalúan megállapított összeírása.

A szerződésnek lényege, hogy ad néhány polgári jellegű szabadságjogot is a telepen anélkül, hogy ezzel saját feudális földesúri jogát lényegesen csorbítaná. Így átengedi a kocsmajogot. A legfontosabb pontjai az ipar és kereskedelem szabadságát kívánják előmozdítani. Ipari téren, minden megkötés nélkül engedélyezi bármilyen gyár alapítását, és bármely ipar gyakorlását (I. 3. p.). Minden telepesnek előre alá kell magát vetni azon szabálynak, hogy sem céhet nem szabad alapítani, sem pedig az ipart megszorító kiváltságos leveleket nem szerezhet (II. 8. p.). A kereskedelem terén hasonló szabadságot ad (kivéve az épületfakereskedést (I. 3. p.)). A Dunán szabad kikötőt engedélyez (I. 4. p.), a hitellehetőségek megkönnyítése végett gyors bírói eljárást hoz létre (II. 9. p.). A község autonómiája is elősegítője a szabad ipari fejlődésnek. Így vallás és nemzetiségre való tekintet nélkül választható minden házbirtokos (III. 1. c. p.). Az iparos-kereskedő jelleg megtartása az oka annak a pontnak, hogy csak házhelyet ad, külsőség nélkül (I. 1. p.). Ezek a jogok azonban szemmel láthatóan nem mindenkire, hanem csak egy szűk, házbirtokos rétegre vonatkoznak. A községi autonómiának csak a háztulajdonosok a részesei, az átengedett földesúri jogokat, a kereskedelem szabadságát csak ők gyakorolhatják, ők alapíthatnak gyárakat. A zsellérek (itt : házzal nem bíró lakosok) csak a kézműipar terén gyakorolják a fenti szabadságjogokat. Ezen túlmenően is védi a szerződés a házbirtokost. Nem engedi a 300 négyszögöles háztelket felosztani, de egy személy több háztelket is kaphat (II. 10. p.). Ezzel el akarja érni, hogy a házbirtokos réteg gazdasági ereje ne csökkenjen, illetőleg a község vezetőségébe házbirtokos mivoltuk révén ne kerüljenek be anyagilag már lecsúszott egyének. A házzal szabad rendelke-

zési joga van a birtokosának (I. 5. p.). Azt is meg akarta akadályozni, hogy szegény emberek kerüljenek a tulajdonosok közé: 100 ezüst Ft cautiót kell letennie a telektulajdonosnak (II. 4. p.). A tulajdonosoknak viszont a zsellérekkel szemben ad bizonyos jogokat: igazoló irataikat és a földesúri adót a háztulajdonos szedi be bérlőjétől (II. 2, 6. p.). Lakókat, amennyiben igazoló írásokkal rendelkeznek, a tulajdonosok minden további nélkül felfogadhatnak (I. 6. p.). Joga van a tulajdonosnak továbbá a kapott jogok átengedésére is (I. 3. p.).

Meg kell azonban említenünk, hogy a szerződésben vannak erősen feudális jellegű pontok is. Azon felül, hogy a telek tulajdonjoga megmarad az uraságnak, aki azért 300 négyszögöl után évi 25 pengőforintot kap; (a zsellér évi 1 pengőforintot fizet a földesúrnak (II. 3. p.), házvételnél és eladásnál a földesúr illetéket szed, és az ügyletnek előtte kell megtörténnie (II. 12—13. p.). Különösen élesen mutatkoznak a feudális vonások a közigazgatásnál és a törvénykezésnél (III—IV. szakasz.). A község előljáráóságát csak az uraság jelöltjei közül választhatja, közgyűlésein annak képviselője elnököl, minden határozat érvénytelen addig, míg azt jóvá nem hagyja. Minden külső hatósággal vagy személlyel kapcsolatos ügyet be kell jelenteni az uraságnak. Ítélezés terén a községi bíró hatósága elég kicsiny, fontosabb ügyekben, pl. a 20—100 ezüst Ft-ig terjedő adóssági ügyekben a földesúr által kijelölt egyesbíró (aki az uradalom ügyésze) ítélezik. A leglényegesebb esetekben azonban az úriszék az illetékes. Habár Újpestre nézve külön úriszéket kell tartani, ez nem csökkenti ennek teljesen feudális jellegét. Három bírása a földesúr tisztjei közül kerül ki, akikhez járul még a (szolgabíróból és esküdtjéből álló) törvényes bizonyosság.

Miért volt szükség e »szerződés« kiadására? Erre a kérdésre az előbbiekben, amikor ismertettük azokat az okokat, ill. érdekeket, amelyek a földesúr, illetve az ide költözők egyes rétegei szempontjából Újpest telepítéséhez fűződtek, tulajdonképpen már választ is adtunk. Mind ezek az okok hatványozottabban érvényesülhettek akkor, ha a megtelepedés feltételei nyilvános, mindenki által hozzáférhető »szerződés«-sel szabályozva vannak. A földesúr a szerződéssel biztosítani akarta a telep minél gyorsabb fejlődését, és ezért bizonyos szabadságjogokkal ruházta fel a lakosokat. Iparos-kereskedő telepet akart és ez a szerződés erre alkalmas volt. A szerződésnek így van néhány, viszonylag haladó jellegű pontja: pl. iparszabadság, vallásszabadság, ebből azonban egyáltalán nem szabad azt a következtetést levonni, hogy gróf Károlyi István megelőzte korát, és ezáltal Újpest a »szabadság és emberi jogok előharcosa« lett.⁷² Ezek a jogok a földesúr érdekét is szolgálták, aki a fentebb ismertetett feudális jellegű szerződéspontokkal gondoskodott arról, hogy am azok ne sértsék az ő földesúri jogát.⁷³ A szerződés aránylag haladó pontjai révén mégis olyan előnyösebb feltételeket biztosított az iparnak és kereskedelemnek, hogy az ténylegesen kialakulhatott, és így később a város is kifejlődhetett, noha a gróf tulajdonképpen kontár kézművesekből álló zsellértelepet akart létrehozni.

Noha az említett szerződés — a közigazgatást és bíraskodást leszámítva — a már letelepült lakosság számára nem adott új jogokat, Újpest fejlődésére nézve mégis fontos volt. A földesúr ebben írásban kötelezte magát a lakosok jogainak megtartására, és ez növelte a gyarmat iránti vonzóerőt. Valóban a lakosság száma erős emelkedést mutat fel. Sajnos, statisztikai adataink fent vázolt ellentmondásai miatt, pontos adatokat nem tudunk adni.

Az 1841—42-es és az 1845—46-os katonai évre maradt fenn két summás táblázat a lakosságról (kelt 1843 és 1847-ben).⁷⁴

	1841—42	1845—46
Házak száma	24	39
Háznép	24	131
Férfiak összesen	147	387
Tisztviselő és előkelő	—	3
Polgár és kézműves	17	105
Paraszt	—	1
Zsellér, lakó és kertész	66	151
Fiú gyermek	64	127
Asszonyi rendű	86	263
A lakosság együtt	233	650
Férfiakból 1—17 éves	62	137
Férfiakból 17—40 éves nő	36	102
Férfiakból 17—40 éves nőtlen-és özvegy	26	105
Férfiakból 40-en felül	23	43

Ezzel szemben a váci sematizmusok 1841 és 1845-re, tehát lényegében a fenti összeírások éveire a lakosság számára más adatokat adnak meg. 1841 : 442, míg 1845-ben 555.⁷⁵ Tehát egyik évben több, másik évben kevesebb lakos, mint amennyit a katonai adatok feltüntetnek. Mivel így a statisztika adatait teljesen elfogadni nem lehet, igyekeztem, akárcsak az 1840 előtti időre, 1842-re vonatkozóan is összeállítani egy kimutatást, a rendelkezésre álló összes adatok alapján.⁷⁶

Adataink 1842-ben 103 férfit ismernek ; ezek tulajdonosok vagy bérlők, a háztartásukban élő cselédek és legények száma nélkül. 28 háztulajdonost említenek forrásaink. Közülük, sajnos soknak az adatait nem ismerjük : igaz, hogy javarészüket nem is lakik Újpesten, csak a házbéért élvezi.

A lakosság családi állapota szerint

Házas	56
Nőtlen	17
Özvegy	3
Ismeretlen	7
Ismeretlen háztulajdonos	20

A lakosság előbbi lakóhelye

Pest	30	Pozsony m.	2
Pest-környék	12	Borsod m.	2
Pest megye	3	Szerém m.	1
Fejér m.	1	Külföld	2 (szász és morva)
Komárom m.	2	Ismeretlen	15
Nyitra m.	9	Ismeretlen háztulajdonos	24

Tehát 103 lakóból 64-nek ismerjük előző lakóhelyét, és ezeknek 2/3-a Pest és közvetlen környékéről jött. A Nyitra megyeiek nagy számát a Lóvy-családdal beköltözött nagysurányiak adják, akikhez ugyanonnan állandóan újabb beköltözők csatlakoznak. A 103 lakó közül 41 biztosan zsidó.

A lakosság származás szerint

Külföld	24	Sopron m.	1
Abaúj m.	1	Szatmár m.	1
Borsod m.	2	Szerém m.	1
Fejér m.	5	Szlavónia	1
Komárom m.	3	Torontál m.	2
Nógrád m.	1	Vas m.	1
Nyitra m.	13	Zemplén m.	1
Pest m.	5	Ismeretlen	16
Pest v.	2	Ismeretlen háztulajdonos	21
Pozsony m.	2		

A külföldiek megoszlása

Bécs és Ausztria	5	Württemberg	1
Csehország	5	Poroszország	1
Morvaország	8	egyéb német	1
Schwarzburg (Tübingia)	1	Lengyelország	2

Összesítése a 66 ismert származáshelyű lakosnak

Külföld	24	Északkeleti felv.	4
Északnyugati felvidék	19	Délvidék	4
Dunántúl	7	Tiszántúl	1
Pest és környéke	7		

Feltűnő a külföldiek nagy száma. Az északnyugati felvidéknél a 12 nagysurányi eredetű egyén okozza a viszonylag magas számot, habár nélkülük is 7-en vannak.

A következő táblázat szerint 82 lakos foglalkozását tudjuk megállapítani. Különösen jelentős az asztalosok nagy száma.

Miként látjuk, 1842-re, tehát három évvel a közölt 1839-es táblázatunk után a lakosság száma megnőtt. Míg akkor 13 házbirtokos volt, addig most 28, és a családfők száma is emelkedett 40-ről 103-ra.

A lakosság megoszlása foglalkozás szerint

asztalos	12	kalapos	1	nyerges	1
ács	2	kártyakészítő	1	pintér	2
bádogos	2	kertész	1	rémműves	1
bognár	1	kereskedő	9	pék	1
bőrfestő	1	kesztyűs	1	serfőző	1
bőrgyáros	1	kocsmáros	7	szabó	6
cipész	4	kovács	1	szítás	1
csizmadia	2	kőműves	2	takács	1
esztergályos	1	kötélverő	1	tímár	3
fakereskedő	2	lakatos	1	üveges	1
fésűs	1	mészáros	5	ismeretlen	4
gombkötő	1	molnár	1	ismeretlen ház-	
jegyző	1	napszámos	2	birtokos	17

A lakosság szaporodása tovább tartott. 1845—46-ban már 39 házban 650 lakos él. Így természetesen a telep területileg is megnövekedett. A kezdeti időkben, miként láttuk, a gyarmat a pesti határtól kiindulva a Váci út mentén észak felé kezdett fejlődni. (Mildenberger, Lővy, Neuschloss háza) majd pedig a palotai út mentén kelet felé is kezdtek házak épülni. Ez a két irányban haladó terjeszkedés folytatódott a negyvenes években is. Utcát nyitottak a Palotára vezető úttal párhuzamosan (mai József Attila utca). A Váci út menti település is tovább haladt észak felé, azonban már nem az út keleti oldalán, ahol az istvánhegyi szőlők miatt nem volt hely, hanem a nyugati, Duna mellé eső részen. Itt a Morigia Vince-féle ház volt a helység vége, amely a mai Kikötő és Váci utak sarkán állott.⁷⁷ A határ innen a Váci út mentén haladhatott dél felé, kb. a későbbi Wolfner-gyár közepéig, ahonnan délkelet felé kb. a Lízst Ferenc utca sarkáig vezetett, majd az Attila utcán haladt néhány lépést dél felé a József Attila utcáig, utána ezen az utcán kelet felé a Beniczky utcáig, és ezen az Árpád útig, amelyen néhány lépést kelet felé fordult a Temesvári utcáig, azon Pest felé vezetett tovább, nem egészen a Csányi utcáig, itt nyugatnak kanyarodott a Duna felé, és átvágott a Gyáli patak felé (délnyugat, kb. a Bocskai utca), hogy dél felé, kb. a vasúti megállónál elérje a pesti határt.⁷⁸ Itt volt a temető, amelyről fenn már megemlékeztünk. A temetőben épült fel még 1840 előtt a zsinagóga, és itt építette fel Mildenberger a kápolnát is.⁷⁹ Majd a mai Árpád úton felépítik a községházát.⁸⁰

Noha Újpest ebben az időben alig néhány házból áll, mégis a kortársaknak általánosan feltűnik csinos házaival és rendezett utcáival.⁸¹ Már a szerződés II. rész 7. pontja kötelezi a lakosokat, hogy díszítés, továbbá a tűzveszély elkerülése végett csak cserép és zindelyfedelű házakat építsenek és általában csak díszesebb épületeket emelhessenek. Ezért az építési mintákat be kell mutatni a földesúrnak, aki ezt valóban, mint ahogy az iratokból kitűnik, ellenőrizteti.⁸² A házak általában véve elég nagyok lehettek, hiszen a lakónyilvántartásokból kitűnően volt olyan ház, amelyben elég sok bérlő lakott, nem számítva a legényeket

és cselédeket.⁸³ Majdnem minden házhoz pince is tartozott: a háztulajdonosok a kocsmajog birtokában voltak. A tulajdonos rendszeresen csak a ház egy részét lakta (vagy egyáltalán nem lakott benne) és a többit bérbe adta. Olykor a pincét külön is. Megtörtént az is, hogy a bérlő tovább bérbe adta a lakrészt. Így gyakori perek keletkeztek.⁸⁴ A fentebb említett Neuschloss-ház típusa lehetett azoknak az újpesti házaknak, amelyekben bérlők is laktak, hossza 22, szélessége 6 öl volt (41,8 ; 11,4 m.). Zsindely fedte. 13 szoba, 3 konyha és 3 kamrájából 3 szoba, 1 konyha és 1 kamra kocsmának volt bérbe adva.⁸⁵

Az újpesti lakosok közül változatlanul a Lővy- és Neuschloss-családok vitték a vezető szerepet. Lővy Izsák lett Újpest első bírása, míg Neuschloss Bernát a helység első pénztárnoka.⁸⁶ Mind a kettő a kereskedelmi tőke jellegzetes képviselője volt. Lővynek már iparvállalata is van, de ez csak mint a kereskedelem segédvállalata működött. Ő is elsősorban bőrkereskedő volt.⁸⁷ Ebben az időben az újpesti kereskedelmi tőkéséket még nem alakult át ipari tőkésévé.⁸⁸ A magyarországi feudális és gyarmati viszonyok azonban az ő tőkájüknék további fejlődését is gátolták. 1841 őszén mindkét cég csődbe jutott. A csőd okát a Lővy-cég esetében nem ismerjük. Neuschlosséknál a csődper iratai hiányos tájékoztatást nyújtanak. Úgy látszik az 1839-ben elkezdett birkabőrkereskedelemben (1. fenn) buktak bele. Igaz, hogy a csődeljárás alatt sikerült mindkettőjüknek a hitelezőkkel megegyezni, de úgy látszik, legalábbis Lővy esetében, hogy a csapást soha nem heverte ki. Noha Lővy Izsák csak 1847-ben halt meg, ezentúl alig szerepel az iratokban, és valószínűleg bőrüzeme is megszűnt. Testvérei is más foglalkozást kerestek. Neuschlossék fatelepe tovább működik, habár talán nem oly kiterjedésben.⁸⁹ A Neuschloss-csőd aktáiból egyúttal megismerjük üzleti kapcsolataikat, azt, hogy miből éltek ezek az újpesti nagykereskedők. A cég vagyoni állapota a csőd idején (Neuschloss Bernát bevallása szerint) a következő volt: Aktívák: 245 475 Ft 11 kr, passzívák: 319 345 Ft 59 kr (1842. január 10-i állapot). A cég újpesti részlegének a központja azonban Pesten volt. Ez kitűnik az adósságok jegyzékéből. Adósságok csak Vágvecsén vagy Pesten keltek. Tehát a vecsei részleghez tartozó ügyleteket helyben, míg az újpestieket Pesten kötötték meg. A váltókon vagy kötelezvényeken szereplő fizetési határidő is valamelyik pesti vásár. Ugyanígy Pesten működött a Lővy-cég is. (Ő is hitelezője Neuschlossnak, és Pesten kelt a Pestre szóló váltó.) Az újpesti kereskedők tehát lényegében csak laktak, és raktárt tartottak fenn Újpesten, ahol nagyobb szabadságban lehettek, míg cégük tulajdonképpen Pesten és Pestből élt meg.⁹⁰ A két nagy kereskedőtőkés cég léte nyomta rá bélyegét Újpest életére a telep első éveiben. A szerződés egyes pontjai is az ő érdeküket szolgálták. Azonban miután az 1840 évi országgyűlés a zsidóság számára szabadságjogokat biztosított,⁹¹ lényegében megszűnt a gazdag zsidók beköltözése.⁹² Így azután teljes mértékben érvényesült a földesúr azon célkitűzése, miszerint kontár iparosokból álló zsellértelepülés legyen Újpestből.

Mint az eddigiekből kitűnik, a népesség jó része önálló kiskereskedő és kisiparos volt. Már beszéltünk arról, hogy ezek leginkább a céhekből kiszorult egyének voltak, akik kontármunkából éltek meg. A helyzet 1840 után sem változott. Több a külföldi a telepen, és még inkább feltűnő a Pestről és környékéről beköltözők nagy száma. Sokan céhlegényként kezdték pályájukat, de mivel mesterré nem válhattak, Újpestre költöztek, ahol minden hivatalos megerősítés nélkül mesterként működtek, noha jogilag csak legények voltak. Így Hóhn Mátyást az anyakönyv 1839-ben helyesen nevezi kerékgyártó legénynek, később már egyszerűen bogárnar vagy kerékgyártó.⁹³ Még érdekesebb Farkas István esete, aki asztalosmester, háztulajdonos, és mellesleg Újpest többszörös bírása, és 1847-ben asztaloslegényként folyomodik pesti céhtagságért (ugyanakkor aktív újpesti bíró).⁹⁴ Ezeknek a kontárkodó iparosoknak itt nem kellett tartania a céhek támadásaitól. Az iparosok egy része a helyi szükségletek kielégítéséből is megélt, pl. az építőipar dolgozói, akik a fejlődő községben elég munkaalkalomhoz juthattak. Hasonlóképpen a kocsmárosok, mézszárosok, pékek, kiskereskedők, akik egyrészt a helység élelmezéséből, másrészt — közlekedési viszonyok miatt — az utasok ellátásából megélhettek.

Más iparágak, természetesen a helyi és a környező falvak szükségleteinek kielégítése mellett, szinte biztosan csak Pestre dolgozhattak. A fésűs, gombkötő, kártyakészítő stb. nem valószínű, hogy Újpesten és a környező falvakban elég munkát talált volna. De még inkább áll ez egyes később beköltöző iparosokra. Így Majer Izrael könyvkötő, akinek annyi munkája volt, hogy legényét Én Mihályt vasárnap is dolgoztatni akarta, bizonyára a főváros számára dolgozott.⁹⁵ Nem feltételezhető, hogy Imberger kárpitomester három legényével újpesti munkából meg tudott volna élni.⁹⁶ Éppen ezért a helység lakosainak gyakran kellett Pestre utazni, úgyhogy rendszeres napi pesti fuvarjárat létesült.⁹⁷ Egyes mesteremberek pesti munkájára azonban konkrét adataink is vannak. Így 1842-ben egy pesti nagykereskedő pereskedik egy újpesti pintérlégénnyel hordókészítési ügyben.⁹⁸ Lehetne ilyen irányú adatainkat még szaporítani. Hasonló lehetett a helyzet a szabóknál is: valószínűleg leginkább Pesten árusították a ruhákat. Külön kell szólnunk az asztalosokról. 82 egyén foglalkozását ismerjük, és ezekből 12 asztalos. Ezek az önálló mestereken kívül sok asztaloslegényt is találunk forrásainkban említve.⁹⁹ Az asztalosok nagy száma már 1844-ben feltűnik Örkényi Ferenczy Józsefnek.¹⁰⁰ Így azt mondhatjuk, hogy a XIX. sz. közepén az asztalosipar Újpest legjellegzetesebb iparága. Nem tévedünk, azt hiszem, ha kifejlődését a Neuschloss-féle fatelep létével magyarázzuk, hiszen a mesteremberek így könnyen hozzájuthattak a nyersanyaghoz.¹⁰¹ Az asztalosok sem élhettek meg kizárólag Újpest és az uradalom falvaiból. Pesti és budai, esetleg egyéb Pest megyei vásárok számára dolgoztak. Pesti kereskedőkkel több asztalosnak volt valóban kapcsolata.¹⁰²

Érdekes volt a malmok (hajómalmok) szerepe Újpesten. A szerződés szabad kikötőhelyet biztosított minden lakos számára a Dunán, amennyiben a hajózás érdekeit nem sértik.¹⁰³ Az olcsó vízi közlekedés valóban hozzá is járult a helység fejlődéséhez. Neuschloss fáját is vízi úton hozták.¹⁰⁴ A kikötő nem is sértette a hajózás szabadságát, azonban a vízimalmok igen. Ezek a malmok tulajdonképpen nem tartoztak a helységhez, és maga a földesúr hajdúja által el is tiltotta a molnárokat, hogy az újpesti Dunán kikössenek, mégis állandóan találunk forrásainkban két-három malomról említést. Így aztán napirenden voltak a malmok és tutajok, illetve hajók összeütközései.¹⁰⁵ A molnárok nyilván jó piacot találtak Újpesten és az uradalomnak a víztől távol eső falvaiban. Ezek a malmok azonban nemcsak gabonát őrltek. A cukorfinomításnak egyik fontos eszköze volt a csontszén (spodium) amelyet őrlött állapotban lehetett felhasználni. Az újpesti molnárok csontszén őrlésével is foglalkoztak, a pesti, akkor fejlődő cukoripar számára. A malom működését Pesten a molnár céh akadályozta, így a céhkötöttségtől mentes Újpesten dolgoztak.¹⁰⁶

A lakosság tekintélyes részét a mesterlegények és házi cselédek alkották. Sajnos, rájuk vonatkozó statisztikai adatok nincsenek. A forrásokban említett legények és cselédek összeírásával nem érhetünk el eredményt, még megközelítőleg sem, mert ez az elem állandóan fluktuál, csak rövidebb ideig tartózkodnak a városban. Nincsenek adataink származáshelyükre sem.

A legények ugyan a mestereknél laktak, és étkeztek, mégis a jegyzőkönyvek a legények és mestereik között állandó viszályokról tanúskodnak. Már a céhekben is felbomlott ebben az időben a »patriarkális« kapcsolat mester és legénye között.¹⁰⁷ Itt viszont még a céhszokások valahogyan mégis összetartó kapcsa is hiányzott. Ezek a legények azonban nem igazi bér munkások, habár nem sok választotta el már őket ettől.

A legényeket mestereik kihasználták, vasárnap is igyekeztek dolgoztatni őket,¹⁰⁸ visszatartották bérüket,¹⁰⁹ uzsorakölcsönnel tönkretették őket¹¹⁰ stb. A legények viszont gyakran erőszakkal válaszoltak: így Bill Jakab szabólegény Dub Henrik nevű mesterét és ennek nejét ollójával megsebezte.¹¹¹ Valószínűleg valami mester és legény közötti viszály lehetett az oka annak, hogy Herits József asztalosmester házára tört egy este több, különböző mesterekhez tartozó legény és a mestert összeverték.¹¹² Egyébként is több adat van arra, hogy a legények közösen megvernek valakit.

A legények Újpestre költözése is összefügg az akkori Magyarország általános helyzetével. A feudalizmus válsága idején a céhes mesterek nem tudtak már állandó megélhetést biztosítani legényeiknek, akik ezért kontárkodni voltak kénytelenek.¹¹³ Hozzájárult ehhez, hogy az ipari lakosságnak is szükségképpen meg kellett nőni az országban. Az eredeti tőkefelhalmozás alapja, a falusi termelőknek a földtől való megfosztása,¹¹⁴ nálunk is előrehaladt.¹¹⁵ Sok a koldus, csavargó, megnő a kontárok száma, a céhek viszont igyekeznek még inkább elzárkózni.¹¹⁶

Ezenkívül a hegyvidékek viszonylagos túlnépesedése folytán, ezeknek a területeknek a népfeslelege mint vándoriparos stb. áramlik a főváros felé.¹¹⁷

Igaz, hogy ezek a jelenségek nem voltak újak, de a helyzet a negyvenes években kiéleződött. Így Újpest a maga iparszabadságával (ami mellett a fővárosi piac közelsége is fontos tényező) nagy vonzóerőt gyakorolt erre a céhekből kiszorult rétegre. Itt a kontárság védve volt a céhek támadásai ellen, és miként fentebb láttuk, gazdagabb kontárok is kerültek ide. Az ide költözők előtt a szabad, önálló kisiparosi lét vágyálma lebegett, amit könnyű szerrel reméltek itt elérni. Azt hitték, hogy ha a céhsziszter bilincseit lerázzák, elérik a mesterré válás szabadságát, akkor helyzetük jobbra fordul.¹¹⁸ Ezekhez az ipari elemekhez csatlakoztak mások is, akik szintén Újpesten remélték elérni boldogulásukat. Ezek kereskedésből, házalásból stb. próbáltak megélni.

Természetesen így a legkülönbözőbb eredetű és beállítottságú emberek költöztek ide. Lakosságában a szorgalmas mesterember mellett éppúgy megtaláljuk a megélhetés legkönnyebb végét kereső család, tolvaj és egyéb bűnöző,¹¹⁹ mint a lecsúszott, deklasszált elemeket.¹²⁰ Csavargók, igazoló írások nélküli szökevények tarkítják ezt a képet. Az uradalom ezért szigorú rendeletekkel igyekezett megakadályozni az útlevéllel, bizonyítvánnyal nem rendelkezők beköltözését, azonban a sok utasítás épp azt bizonyítja, hogy az nem sok eredménnyel járt.¹²¹ Az eredeti tőkefelhalmozás egyik vejejárója a csavargók számának emelkedése. Újpest esetében éppúgy küzd e szerencsétlenek ellen a földesúr, mint Angliában.¹²² Ez a nincstelen réteg állandó gondot okozott a világi és egyházi hatóságoknak. Az uralkodó osztály számára veszélyt jelentenek. Senki nem tudott rendet tartani. A vármegye közgyűlése is kénytelen volt foglalkozni Újpest helyzetével, amikor 1845-ben kocsmái verekedés alkalmával egy legény eltűnt, és alapos gyanú merült fel, hogy a Dunába vetették. A kihallgatott jegyző azzal mentette magát, »hogy újpesten sem ő, sem más a rendet fentartani képes nem lehet, nem pedig azért, mert újpesten a nép gyűlevész. . .« Ézért a megye megbízta Fáy Béla alszolgabíró, hogy a község rendezése iránt az uradalommal egyetértően intézkedjen.¹²³ A dunakeszi plébános így ír a községről: »Ott szüntelen civódás, perpatvar uralkodik oly nép közt, mely másutt sem volt megelegetve, hol jobb emberek közt lakott. Csomó szerencsevadás! ez képe és tükre egy amerikai szabados státusnak, melyben minden van, csak rend nincs. . .«¹²⁴

Kérdés, mennyire tudta ez a lakosság elérni célját, megtalálta-e Újpesten a számítását: egyrészt sikerült-e a mesterré válás, másrészt elérték-e a jobb életfeltételeket. Azokról a legényekről, akik valamelyik újpesti iparos szolgálatában állottak, nincs adatunk arra vonatkozólag, hogy önállósodni tudtak volna. Az önálló iparosok és kiskereskedők helyzete sem volt a legrózsásabb. Általában mind szegény emberként került Újpestre, ahol kis műhelye vagy üzlete megindításához valami

kis tőkére volt szüksége. Ezt kölcsön formájában helyben vagy Pesten meg is szerezték. Csak kivétel volt Bialovszky József varsói származású asztaloslegény esete, aki mestere, Hanusz István özvegyét feleségül véve, műhelyhez és házhoz jutott.¹²⁵ A kapott kölcsönöket azután nem tudták visszafizetni. Így forrásaink tele vannak adósságügyekkel, amelyek legtöbbször végrehajtással végződtek. Jellemző, hogy a fóti uradalom ügyésze előtt folyó szóbeli perek száma 1842 és 1846 között 194 volt, amelyből újpesti 81, tehát az összes ügyek 41,7%-a, annak ellenére, hogy az ügyész alá tartoztak jóval népesebb falvak, mint Fót, Palota és Kóka is. Ezeknek az ügyeknek majdnem száz százaléka adósságügy volt. Ugyanezt tapasztaljuk a pjkv-nél is. 201 eset szerepel benne 1840—48 között, amelyből 72 adóssági.

Ezekből a perekből megdöbbenő kép bontakozik ki. Egész alacsony összegek, mint 8 frt tartozás után már bírói zárlatot és végrehajtást kell elrendelni.¹²⁶ Egy mesterlegény, miután nem tudta megfizetni adósságát, elment Újpestről, azonban zálogban kellett hagynia ruháját és zsebóráját.¹²⁷ Voltak olyanok, akik kis részletekben annyi adósságot csináltak, hogy teljesen tönkrementek. Így az említett Bialovszky, aki 1846-ban házát is kénytelen eladni, vagy Andresz Ferenc, aki szintén asztalosmester, ugyanebben az évben szenvedett végrehajtást.¹²⁸

A végrehajtásokról felvett jegyzőkönyvek tanúsítják is azt a nagy szegénységet, amelyben a lakosok zöme élt. Így Raudnitz Jakab vagyonának értéke mindössze 63 Ft 10 kr, amelyből 20 Ft áruban fekszik. (12 zsák nyers cikória gyökér),¹²⁹ Rupits Leopold ingóságait 68 Ft 9 kr-ért adták el (beleértve a kocsmasztalokat is).¹³⁰ Ezek után nem csoda a lakosság nagymérvű fluktuációja. A lakó-nyilvántartó könyvben szereplő személyek $\frac{1}{3}$ -a (34 fő) még a könyv vezetése idején (tehát 1843-ig) kiköltözött. Nem érdektelen, ha ezeket az adatokat egybevetjük a Neuschloss-csőd aktaival. Míg az újpesti lakosság zöme 100 forintnál kevesebb vagyonnal rendelkezik, addig a Neuschloss-cég többszázszáz forgalmat bonyolít le.

Még viszonylag a legjobb helyzetben a házbirtokosok voltak. Ezek a szerződés nyújtotta kedvezmények birtokában lévén aránylag jóval ritkábban kerültek anyagi romlásba. Hozzájárult ehhez még a lakbérből beszedhető rendszeres jövedelmük. Magas lakbérek voltak,¹³¹ minthogy a lakásokban hiány volt. (Pesten is ebben az időben romlott a lakásügyi helyzet: az 1838-as árvíz sok lakást tönkretett.) Így a háztulajdonosok is kizsákmányolták az újpesti kisembert. Sok lakbérügy szerepel azért a forrásaink között. A pjkv. 201 ügye közül 12 a lakbérügy.

A házbirtokosoknál, noha elég gyakran voltak nekik is adósságügyeik, végrehajtásra csak ritkán került sor, tulajdonképpen csak akkor, ha nagyobb összegű tartozásaik voltak: viszont házuk eladása árán megszabadulhattak, nem voltak kitéve annak, hogy elveszítsék összes ingóságaikat (l. a Bialovszky ügyet.).

A község szervezete is a házbirtokosok érdekeit szolgálta. A szerződés kimondta már III. részében, hogy a közgyűlésen csak a ház-

birtokosoknak van helye és szavazata. Említettük továbbá, hogy ez és a törvénykezési rész mennyire a földesúr befolyását domborította ki.

A helység fő szerve a közgyűlés volt. Ezen minden esetben az uraság képviselője elnökölt. Rendesen a főtí uradalom inspektora volt ez a képviselő, aki mellett részt vett az ülésen majdnem mindig az uradalmi ügyész (egyben rendesen ő volt a jegyzőkönyvvezetője is a közgyűlésnek!) és az uradalmi tisztikar egyéb tagjai (pl. főpénztárnok).¹³² A szerződéssel szemben a közgyűlésen nemcsak a házbirtokosok, hanem az összes lakosok részt vettek. Azonban arra nincs nyom, hogy volt-e szavazati joguk.¹³³ A hatáskört a szerződés körvonalazza, azonban meg kell állapítani, hogy az előjárók választása évente és nem három évente történt, továbbá évente több közgyűlést is tartottak. Az előjáróság létszáma nőtt: a bíró mellett négy tanácsbeli, egy pénztárnok és ezenkívül a jegyző szerepelt, akit hosszabb időre, szintén a közgyűlésen választottak.¹³⁴ Foglalkozott a közgyűlés még a felsőbb hatóságok rendeleteivel, adófelosztással, tanítóválasztással, és a tanítás szabályozásával. Határozatait külön jegyzőkönyvbe foglalták.

A megválasztott előjáróságnak feladata szintén körvonalazva volt a szerződésben. Az előjáróság tagjai mentek ki (rendesen egy tanácsos a jegyzővel)¹³⁵ becsléseket, foglalásokat végrehajtani, míg a kisbíró az idézéseket foganatosította. Az előjáróság elé tartozott a szerződésben megjelölt kisebb perek elintézése — elzárást, vagy vevőszéket is kiszabhattak — és kisebb jelentőségű határozatok hozatala. A bíró számadásait is, noha eleinte a közgyűlés elé tartozott,¹³⁶ később az előjáróság hagyta jóvá.¹³⁷ Az előjáróság hetente ülésezett¹³⁸ és ülésein nem voltak jelen az uradalom kiküldöttei. Határozataikat jegyzőkönyvbe foglalták (panaszjegyzőkönyv). Nagyon ritka, hogy egy ülésen több ügyvel foglalkoztak volna. A jegyzőkönyveket az uradalmi ügyész ellenőrizte, és amennyiben az uradalomnak nem tetsző határozatot talált, azt megsemmisítette, így amikor 1847. július 3-án az előjáróság olyan ügyben határoz, amelyben a közgyűlés az illetékes, Hutiray Lukácsy Sándor ügyész sajátkezűleg semmisíti meg a határozatot.¹³⁹ Az előjáróság tagjai kizárólag a legtehetősebb házbirtokosok voltak. A Neuschloss, Lővy, Mildenerger családok tagjai szinte állandó esküdtek.

Bírái 1840: Lővy Izsák, 1841: ugyanő, majd Mildenerger Márton, 1842—1844: Farkas István, 1845: Markovits János, 1846: Farkas István, 1847: ugyanő, majd Káplán Ferenc, 1848: Markovits János, majd Steighoffer Jakab.¹⁴⁰ Farkas, aki négy és fél évig volt bíró, a helység legtehetősebb asztalosa, s mint láttuk, 1847-ben Pestre költözött és belépett az ottani asztalos cégbe. Ez a házbirtokos réteg (helyesebben ennek is csak legtehetősebb része) kiszolgáltatta az uradalmat, amelynek vezetőivel szoros kapcsolatban állott.¹⁴¹

Plasztikusan mutatja be a feudális földesúri hatalom alatt élő iparos-kereskedő telep fejlődését a lakosság számának alakulása.¹⁴²

Év	Összlakosság	
1839	186	(Káposztásmegyér és Istvánhegy lakosságával együtt)
1840	332	(Káposztásmegyér és Istvánhegy lakosságával együtt)
1840	223	(Újpest lakossága egyedül)
1841	442	
1842	355	
1843	346	
1844	344	
1845	555	
1846	?	
1847	550	
1848	638	

Világosan kitűnik e kimutatásból, hogy az 1840 elején kelt szerződés mennyire megduzzasztotta a telep lélekszámát. A fejlődés 1841 végéig tartott, amikor az 1840-es törvények következtében a zsidó lakosság egy része Pestre költözött. Ettől kezdve 1845-ig stagnál a népesség: noha a fluktuáció nagy, a kiköltözők száma nagyjából azonos a bevándorlókéval. 1845-ben a vasútépítés következményeképpen újra megduzzad a lakosság száma,¹⁴³ elsősorban munkásokkal.

Összefoglalva Újpest 1848 előtti történetét, megállapíthatjuk, hogy a feudális viszonyok általános válságának idején megvoltak a földrajzi, társadalmi és gazdasági alapjai annak, hogy Pest határán kifejlődhessen egy iparos-kereskedő helység. Nem volt azonban biztosítva épp a gyarmati és feudális viszonyok következtében, hogy ez a helység számottevő gazdasági erejű várossá alakuljon. Ahhoz elsősorban komolyabb gyáriparra lett volna szükség. A gyarmati helyzet és a feudális viszonyok gátolták az ipari tőke oly mértékű kialakulását, hogy a nincstelenné váló kisiparosok és kiskereskedők bémunkásként való alkalmazását lehetővé tegye. Újpesten megvolt már az az ipari tartaléksereg, amely munkaerejét áruba bocsáthatta volna, de nem volt meg az ipari tőke, amely alkalmazhatta volna. Az ország feudális viszonyainak a felszámolása, és a gyarmati rendszer által szabott kötöttségek megszüntetése adhatta volna csak meg ennek kifejlődésére a lehetőséget.

1848-ban megszűntek a feudális kötöttségek, és rövid időre a gyarmati helyzet is. Az év közepén, miként láttuk, máris közel 100 emberrel emelkedett a lakosság száma. Az abszolutizmus alatt ugyan a gyarmati helyzet tovább érvényesült, azonban a gyáripár lassan mégis kialakult. Ez a fejlődés azokon az alapokon indult el, amelyeket a harmincas években az első letelepedők fektettek le. Elsősorban a bőripar és a faipar fejlődött, tehát az a két iparág, amelynek a legnagyobb múltja volt. A hatvanas években a Wolfner-féle bőrgyár már országos jelentőségű. Egyre több és több üzem létesül, amelyek létalapját a fővárosi piac közelsége adja meg. Ezáltal a lakosság száma is növekszik. A kezdődő nagyipar mellett még hosszú ideig komoly tényező az újpesti kisipar is, amelynek kezdetei szintén a 48 előtti korra nyúlnak vissza. E kor ismertetése azonban már nem tartozik e tanulmány keretébe.

JEGYZETEK

¹ Külföldön a városiasodás és ezen belül a peremvárosok alakulásának kérdésével már külön tudományág foglalkozik, (L.: *C. Rosier, L'urbanisme ou la science de l'agglomération*. Paris, 1953. A peremvárosokról: ui. 7, 72. kk.) Nálunk ez a kutatás még a kezdetén áll.

² *Haltenberger Mihály*, Budapest elővárosai. Városi Szemle XXX (1944) 212, 222.

³ *Mályusz Elemér*, A népiség története. A magyar történetírás új útjai. Hóman Bálint szerkesztésében. 2. kiad. Bp, 1932, 251. — Mályusz már 1924-ben felvetette a magyar helytörténetírás hibáit (és ezek között az újkori történelem elhanyagolását) A helytörténeti kutatás feladatai c. cikkében. (Csánki-Emlékkönyv. Klny. a Századokból. Bp, 1924. 139. sikk.) Az elővárosok történetét, épp azért, mert újkoriak, szintén elhanyagolták. Újpestről eddig két önálló monográfia jelent meg. *Ugró Gyula* nyugalmazott újpesti polgármester monográfiája (Újpest 1831—1930. Magyar városok monográfiája. Sajtó alá rendezte dr. Ladányi Miksa. Bp. 1932.) részletes, levéltári adatokat is felhasználó munka. Polgári liberális szemléletű, módszerében dilettáns. Egyetlen érdeme a sok összegyűjtött adat. (Igaz, ezek forrásait nem közli, és így ellenőrizhetetlenek.) Eredetiben közöl több levéltári iratot, amely azóta részben elpusztult. Sajnos, a közlések hemzsegnak a hibáktól. A másik munka: A 100 éves Újpest története. Újpest—Rákospalotai Lexikon. Szerkesztette Negyedi Szabó Béla összegyűjtött adatai alapján Lederer Ottó. Újpest. é. n. (továbbiakban: A 100 éves Újpest). Ez tipikus üzleti vállalkozás. Történeti részében mindössze 44 oldalon Ugró művének rossz kivonatát, utána viszont előfizetőinek arcképes életrajzait nyújtja 98 oldalon. Ezenkívül megyei monográfiákban is találunk Újpesttel foglalkozó tanulmányokat. Így a *Borovszky-féle Magyarország Vármegyei és Városi sorozat* Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei II. kötetében Ugró írt egyet a 470—496 lapokon. *Nádas J.*, Újpest kialakulása és hatása a környékre c. kéziratához (idézi *Bodor*, Magyarország helyismereti könyvszerzője Bp. 1944, 386.) a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem könyvtárában nem juthattam hozzá.

⁴ Újpest levéltárának feudáliskori része nem volt állami levéltári őrizetben. Kérésre az 1. és 2. sz. Áll. Ltárak dolgozói utánanéztek ennek az anyagnak, és sikerült is felderíteniük és beszállítaniuk. Ezért ezúton is hálás köszönetet mondok Mattioni József, Balázs Tibor és Lakatos Ernő kartársaknak. A városi levéltár beszállított anyaga a következő: 1. Közgyűlési jegyzőkönyv 1840—50 (továbbiakban: jkv.). 2. Kőrrendeletek másolatok könyve 1843—50 (továbbiakban: kr.) Ez a kötet tartalmazza az *Ugró* i. m. 21. kk. lapjain kiadott lakónyilvántartást is. 3. A község bírása előtt felvett panaszok (és az előjáróság határozatainak) jegyzőkönyve (továbbiakban: pjkv.). Sajnos, mind a három kötet erősen, sokszor olvashatatlanul rothadt.

Mivel Újpest a Károlyiak főti uradalmaéhoz tartozott, a legfontosabb forrásanyagot ennek levéltára nyújthatná, azonban anyagának az Orsz. Ltárban található megmentett része nem tartalmaz korszakunkra adatokat. A központi Károlyi-levéltárban az uradalomra 1827 után, Esze Tamás és Szücs Jenő szíves közlése szerint, már nincs anyag. A főti uradalmi anyagból megmaradt az »ügyészi hivatal» iratainak egy része: a szóbeli perek, 1842-től, amelyeket az 1850-es években adtak át az akkori bírói hatóságnak. 2. sz. Áll. Ltár. Ürészéki iratok, Főti uradalom ügyészi hivatal. Szóbeli perek (továbbiakban: ü.).

Fontos adatokat nyújtanak az egyházi anyakönyvek, amelyeknek a 2. sz. Áll. Ltárban őrzött másodpéldányait használtam. Elszórt adatok vannak az Orsz. és a 2. sz. Áll. Ltárban. Fontos iratok találunk a váci püspöki levéltárban. A kutatás engedélyezéséért ezúton köszönetet mondok Dr. Petróczy Sándor püspöki titkárnak. Faludi János plébános szívességéből a dunakeszi r. k. plébánia irattárát is átvizsgálhattam.

⁵ *Haltenberger* i. m. 214, 227.

⁶ A régi térképeken különösen jól kitűnik, hogy a szélbarázdák iránya más

az Istvánhegyen. (Matkowicz : 1836, Vasquez : 1837, a Budapesti Történeti Múzeum újkori osztályán.)

⁷ L. az idézettekén kívül még Giessendorff 1852. és 1854. évi térképeit (Budapesti Történeti Múzeum újkori osztálya) és *Haltenberger* i. m. 215., azonban téved amidőn azt mondja, hogy a Gyáli patak a mai Árpád út irányát követte. A patak valójában a mai Bocskay utca helyén folyt. L. még Újpest 1864. és 1867. évi térképeit : 2. sz. Áll. Ltár. Urbéri térképek. 34—35. E térképekre Tóth Andrásné hívta fel a figyelmemet.

⁸ *Haltenberger* i. m. 214.

⁹ Káposztásmegyer történetére vonatkozó adatokat l. pl. : *Csánki Dezső*, Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. Bp. 1890, I. köt. 30. — *Gárdonyi Albert*, Középkori települések Pest határában. Tanulmányok Budapest múltjából. VIII. köt. Bp. 1940, 14 — 15, 24, 26. — A nagykárolyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története. Bp. 1911, (továbbiakban : Károlyi birtoklástörténet) II. köt. 82—83. — *Chobot Ferenc*, A váci egyházmegye történeti névtára. Első rész. Az intézmények története. Vác, 1915, 221. — A 100 éves Újpest. 31—32. Középkori templomának romjai még a múlt században megvoltak. *Chobot* i. h. — *Galgóczy Károly*, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye monographiája. Harmadik rész. Bp. 1877, 153.

¹⁰ Károlyi birtoklástörténet. II. köt. 66. — A 100 éves Újpest. i. h.

¹¹ Károlyi birtoklástörténet. II. köt. 81—83.

¹² 1815 előtt az egész pusztta területe 2198 magyar hold (1200 négyszögöles), ami katasztrális holdra (1600 négyszögöl) átszámítva 1648,5 hold. 1877-ben Újpest területe 89, Istvánhegyé 360, és Káposztásmegyeré 1200 katasztrális hold. (*Galgóczy* i. m. II. köt. 113, III. köt. 147, 153.) Összesen 1649 hold.

¹³ Károlyi birtoklástörténet. i. h. — *Fényes Elek*, Magyarország leírása. Pest, 1847, II. rész. 219. (tévesen Békásmegyernek nevezi). *Galgóczy* i. m. III. köt. 153.

¹⁴ *Borovszky* i. m. II. köt. 471. — Magyar Zsidó Lexikon. Újvári Péter szerkesztésében. Bp. 1929, (továbbiakban : M. Zsidó Lexikon) 916—917. — *Ugró* i. m. 9. — A 100 éves Újpest. I. — Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye és Kecskemét th. jogú város adattára. Csatár István, dr. Hovhannesian Eghia és Oláh György szerkesztésében. Bp. 1939, I. rész 139, II. rész. 91.

¹⁵ *Borovszky* i. h. *Ugró* i. h. — A 100 éves Újpest. i. h. — *Chobot* i. m. 232. — Dunakeszi r. k. plébánia. Historia domus 72. kk. (1839. évhez.)

¹⁶ *Ugró* i. m. 10. l.-on közölt táblázat alapján.

¹⁷ *Fényes* i. h. — *Galgóczy* i. m. III. köt. 147. Mildenberger maga is pesti lakos volt ebben az időben. (Dunakeszi r. k. plébánia. Historia domus i. h.)

¹⁸ *Ugró* i. m. 9. Dunakeszi r. k. plébánia irattára. Historia domus. 59. (1833. évhez.)

¹⁹ *Ugró* i. m. 10. Az uo. közölt kimutatásban szerepel a bérlők között Gazda Emanuel, aki 28 fertályával Mildenberger után a második legnagyobb bérlő. A név nyilván elírás Gozsdu helyett. Gozsdu életrajzát l. *Szinnyei József* : Magyar írók élete és munkái. Bp. 1894, III. köt. 1332—1334. hasáb.

²⁰ *Chobot* i. m. 232. — *Ugró* i. m. 10, 281. A Dunakeszi r. k. plébánia Historia domusában másolatban megvan a hegyközség határozata a kápolna építéséről (59. l. : 1833. évhez.)

²¹ A nyaralókra l. *Galgóczy* i. m. III. köt. 147. A dunakeszi plébánia, amelyhez 1845-ig tartozott Újpest és Istvánhegy, anyakönyveiben gyakran fordulnak elő vincellérek. A sematizmus adata : Schematismus venerabilis cleri almae dioecesis Vacensis. Vác, 1841. A sematizmus alapjául szolgáló eszperesi jelentés 1840. szept. 25-én kelt. Váci püspöki levéltár. Numerus animarum. Az 1870-es években már 214 lakosa volt. *Galgóczy* i. h.

²² *Ugró* i. m. 36. Azonban ezután is csak külterületnek számított. Vö. : *Galgóczy* i. h.

²³ Dunakeszi r. k. plébánia irattára. Historia domus 72. (1839. évhez.)

²⁴ *Ugró* i. m. 11. és az előző jegyzetben idézett hely.

²⁵ A serfözde helyét l. az idézett Matkowicz és Vasquez térképeken.

²⁶ A XIX. század elejének szóhasználata a »gyarmat« (colonia) szót csak telep értelmében ismerte. Főleg telepített helységekre alkalmazták. Magát Újpestet is hivatalosan az 1840-es évek végéig gyarmat, vagy coloniának nevezték. (L. pl. Váci püspöki levéltár Numerus animarum 1840—48.) A zsidóság megtelepedésével kapcsolatos problémákat l. a későbbiekben részletesebben.

²⁷ *Ugró* i. m. 10—11. Pest megyei adattár. II. r. 91.

²⁸ *Ignaz Reich*, Beth-el. Ehrentempel verdienter ungarischer Israeliten. Zweites Heft. Pest, 1859, 58—71. (»Löwy Bernhard, Gründer Neupests« élete.) — *M. Zsidó Lexikon*. 545. — *Haltenberger* i. m. 227. Téves azonban az az állítása, hogy a Löwy-féle talpbörgyár a későbbi Wolfner-gyár helyén volt (vö. az idézett Matkowicz-féle térképet). Ez a terület még 1864- és 1867-ben a Löwy-testvérek tulajdona. (2. sz. Áll. Lt. Urbéri térképek. 34—35.) Ma az Árpád, Ságvári, Bocskay és Váci utak határolják ezt a részt.

A börgyár munkásaira az anyakönyvekben is találunk adatokat. Pl. 2. sz. Áll. Lt. Dunakeszi r. k. egyh. akvi mpéldányok Házassági akv. 1836. máj. 15. A felek in fabrica cerdonum laknak, a vőlegény cerdo sodalis. L. még Dunakeszi r. k. plébánia irattára. *Historia domus* 73. (1839. évhez.)

²⁹ Dunakeszi r. k. plébánia irattára. *Historia domus* i. h. — *Chobot* i. m. 232. — *Haltenberger* i. m. 222. A Neuschloss-fatelepe elhelyezésére l. az előbbi jegyzetben idézett 1864. és 1867. évi térképeket. A telep átnyúlt a mai József Attila utcára is.

³⁰ *Ugró* i. m. 295. — *M. Zsidó Lexikon*. 916—917. — A 100 éves Újpest 16.

³¹ *Reich* i. m. 69.

³² De még 1840-ben a lakosságnak több mint fele zsidó (Váci püspöki levéltár. Plébániák. Fót. 1840. okt. 10. l. még uo. Numerus animarum 1841.)

³³ *Galgóczy* i. m. III. köt. 146. — *Ugró* i. m. 11. — Pest megyei adattár II. köt. 91.

³⁴ *Galgóczy* i. m. I. köt. 96. Vö. még 2. sz. Áll. Ltár. Pestmegyei közgyűlési iratok 1838—1—1091. Mildenerger háza rombadőlt, helyette erős kőépületeket emelt. A kőből készült Neuschloss- és Löwy-ház épen maradt. (Dunakeszi r. k. plébánia irattára, *Historia domus* 73. 1839. évhez.)

³⁵ *Örkényi Ferenyzy József*, Tekintetes Nemes Pest Pilis és Solt... Név-tára. Buda, 1844, 105 — *Galgóczy* i. m. III. köt. 146. — *Chobot* i. m. 232.

³⁶ *Chobot* i. h. — Dunakeszi r. k. halotti akvi mpéldányok 1839. okt. 25. A temetőt 1839. aug. 20-án szentelték fel. (Dunakeszi r. k. plébánia irattára. *Historia domus* 74. 1839. évhez.)

³⁷ Népszégsztatiztikai adatokat nyújthatnak e korra a hivatalos összeírások, egyházi sematizmusok, anyakönyvek és statisztikai kiadványok.

Az összeírások közül a legfontosabbak a katonai célra készült »Summás táblázatok...« Ezek helységenként megadják az összlakosságot, ebből a nők számát külön, míg a férfiakat kor, vallás és foglalkozás szerint részletezve. Tárgyalt korszakunkból megvannak a 2. sz. Áll. Ltárban a Pest megye népességstatisztikája c. kötetben Káposztásmegyer adatai 1827—32, 1834—38, 1841—42 között, míg Kis, ill. Újmegyer (Újpest) adatai 1837—38 és 1841—42-ből. Későbbi időből nincs példány belőlük a 2. sz. Áll. Ltárban, mert mind felküldték a helytartótanáchoz. Sajnos a helytartótanács levéltárában — noha a mutatókban megtalálhatók — csak az 1845—46. évi (Orsz. Ltár. Htt. lt. Dep. Publ. pol. 1847. 14. 99.) maradt meg, a többi hiányzik.

Egyéb összeírási adatok hiányoznak. Újpest az 1840-es szerződés után is jogilag pusztá maradt, és így az összeírások nem veszik mindig figyelembe. Pl. a váci járás időszaki tudósítása az adófizetés és a közszolgálatok állapotáról az 1846—47. év első feléből (Orsz. Ltár. Htt. lt. Dep. Contrib. 1847. 3. 713.) vagy a zsidóösszeírások (pl. Orsz. Ltár. Htt. Dep. Jud. 1847. 1. 4.) nem tüntetik fel a váci járás helységei között.

Az egyházi sematizmusok is nyújtanak számadatokat a lakosságról. Megadják ugyanis helységenként minden vallás lélekszámát. A sematizmus adatai az

előző év közepének állapotát tükrözik vissza. Minden év közepén a plébánosok a község jegyzőjétől megkapták a népességstatisztikai adatokat (Váci püspöki levéltár, Plébániák. Fót. Szép Mihály dunakeszi plébános jelentése 1840. okt. 10-ről) és ezt jelentették a kerületi esperesnek. Az esperes plébániánként, és azon belül lakóhelyenként összesítve általában szeptember végén, vagy október elején küldte el a püspökségnek (Váci püspöki levéltár. Numerus animarum sorozat passim). Ezekből állították azután össze a sematizmust. Sajnos ezek az adatok nem vágnak össze a Summás táblázatok adataival. Így a harmincas években Rákospalotán ez utóbbi nemcsak kevesebb lakost tüntet fel, mint a sematizmus, de míg ennél a lakosságszám emelkedő, annál viszont csökkenő tendenciát mutat. Ez a helyzet Káposztásmegyerrrel is. De bonyolítja a kérdést, hogy a nyomtatott statisztikák adatai ellentétesek mindkét forrásunkkal. Így *Fényes Elek*, Magyar Országának 's a' hozzá kapcsolt Tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geográfiai tekintetben. Pest, 1837, II. köt. 431. Káposztásmegyer lakosságát 86-ra teszi. Ez valószínűleg 1836. évi adat. Egyházi forrásunk ugyanezen évre 95, a megyei összeírás pedig 59 lakost ad meg. A sematizmus ugyan a harmincas években nem tünteti külön fel Újpest adatait Káposztásmegyernél, de a negyvenes években is azonos a helyzet. Újpest lakossága az 1841—42-es Summás táblázat szerint 223, míg az 1842-es váci sematizmus (tehát az 1841. év) 442, míg az 1843-as (1842. év) 355 lakosról tud. Az 1850. évi »Pest megyének közigazgatási tekintetben kerületekre lett felosztását előremutató táblás összeírása« (2. sz. Áll. Ltár) 551, Fényes 1851-ben megjelent Magyarország geographiai szótára (227. l.) 673, míg az 1851-es váci sematizmus csak 615 lakosról tud Újpesten. Véleményem szerint a hivatalos összeírások, amelyek katonai, vagy adózási célból készültek, sokkal inkább ki voltak téve a meghamisításnak (adóalap eltitkolás!), mint a sematizmusok. A plébánosok, a jegyzőktől megkapták a tényleges lakosság számát. Így a Summás táblázatok legfeljebb a tényleges lakosság egy részét adják meg, de a tényleges számot, vagy ennél többet nem. Ezért a sematizmusok adatait lehet viszonylag legpontosabbnak tartani.

Az egyházi anyakönyvek statisztikai fontosságát már *H. Pálffy Ilona* megállapította. (A magyar történeti statisztika forrásai. Bp. 1934, 8.) Újpest esetében azonban nem lehet megfelelően felhasználni. Mivel az izraelita anyakönyvek hiányoznak, így a lakosság $\frac{1}{3}$ részét kitevő izraelita lakosságra nem nyújthatnak adatokat. Egyébként még a tényleges népmozgalomról sem tudósítanak az anyakönyvek. Nem ismerjük meg a be- és kiköltözések számát, így a lakosság szaporodásáról nem adnak híj képet. Végül pontatlanok: így a halotti anyakönyvben szereplő csecsemők egy részének a születésiben is kellene szerepelnie (újpesti lakosok gyermekei) és nem tüntették fel őket.

A nyomtatott statisztikákról Fényessel kapcsolatban l. fenn.

³⁸ Főforrás a Körrendeletek jegyzőkönyvében (kr.) található, és Ugró által i. m.-ben kiadott lakónyilvántartás. Ebből kiemeltem az 1840 előtti bejegyzéseket. A házbirtokosok közül azokat tüntettem fel, akiknek házaiban 1840 előtt is volt lakó. Adatait kiegészítettem az anyakönyvek és a korabeli jegyzőkönyvekben található nevekkel. Mindenütt csak a férfiakat vettem figyelembe, és ahol több testvér élt közös házban, csak egyet tüntettem fel. (Lővy és Neuschloss).

³⁹ Morvaországi 5, ausztriai 2, egyéb német 1.

⁴⁰ 2. sz. Áll. Lt. Pest. m. népességstatisztikája.

⁴¹ *Ugró* i. m. 11. táblázata.

⁴² Újpestet először Kismegyernek nevezték. (Vö. az 1837—38-as Summás táblázatot.) Azonban a később ismertető szerződés Új-megyernek (az anyakönyv káposztásmegyeri új gyarmatnak is) nevezi. A község azonban már 1839-ben Újpest nevet használja [Dunakeszi r. k. plébánia irattára. Historia domus 72. (1839 évben)], de a hivatalos nyelvben csak 1844-től hívják így. (*Ugró* i. m. 19.) Az Újpest elnevezését a zsidó betelepődők találták ki, ez a név bizonyos fokig programot is jelentett. (*Reich* i. m. 65—66.)

⁴³ Vö. pl. *Gr. Széchenyi István*, Hitel. Magyarország újabbkori történetének forrásai. Bp. 1930, Iványi-Grünwald Béla bevezetése. 10. kk. — *Mérei Gyula*,

Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790—1848. Bp. 1948, passim — *Pach Zsigmond Pál*, Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon. Bp. 1952, 195, 231—232. A mezőgazdasági válság nem korlátozódott csupán Magyarországra. *Iványi—Grünwald* i. h. — *Ungár László*, A magyar nemesi birtok eladósodása 1848 előtt. Századok (1935) 40. Poroszországban is hasonló volt a helyzet, mint nálunk: *Hans Haussherr*, Wirtschaftsgeschichte der Neuzeit. Zweite, durchgesehene Auflage. Weimar, 1955, 380. A mezőgazdasági válságra: uo. 383.

⁴⁴ Vö. *Mérei* i. m. 42—43. — *Pach* i. m. 216.

⁴⁵ *Mérei* i. m. 45.

⁴⁶ *Ugró* i. m. 11. Az istvánhegyi bér a fent közölt adatokból számítható ki.

⁴⁷ Uo. és *Haltenberger* i. m. 222.

⁴⁸ Szerződés I. 1. pont. (*Borovszky* i. m. II. köt. 472. — *Ugró* i. m. 12.)

⁴⁹ Vö. *Dr. Máté Imre*, Budapest környékének közigazgatási rendezése és a nagyvárosi kérdés. Homok. 1932, 54.

⁵⁰ Az uradalmaknak szüksége volt közeli piacra, vö. *Mérei* i. m. 44.

⁵¹ Káposztásmegyeren (Újpestet is ideszámítva) 1837-ben 144 lakosból 30, 1838-ban 143-ból 33, 1839-ben 186-ból 42 zsidó. (Schematismus venerabilis cleri almae dioecesis Vaciensis. Vác, 1838, 18; 1839, 21; 1840, 22.) Mivel Káposztásmegyér lakossága Újpest nélkül átlag 70—80 volt, így Újpesten a lakosságnak kb. fele zsidó.

⁵² *Oszetzky Dénes*, A hazai polgárság társadalmi problémái a rendiség felbomlásakor. Pázmány Péter Tud. Egy. Tört. Szem. kiadványai 3. sz. Bp. 1935, 39—41.

⁵³ Uo. 45.

⁵⁴ *Kósa János*, Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig. Apolló Könyvtár 7. sz. Bp. 1937, 108. Erre különösen jó példa a Lővy-testvérek élete. L. alább.

⁵⁵ Lővy Ignác pesti nagykereskedő bőrnagykereskedést nyit, és ezért a céhekkel hosszas viszályba kerül. (I. sz. Áll. Ltár. Pest város ltára. Intimata a. n. 4632.)

⁵⁶ *Ungár László*, A hazai céhrendszer bomlásáról. (Továbbiakban: Céhrendszer.) Századok (1938) 168. 5. jegyzet.

⁵⁷ Erre l. a Lővy- és Neuschloss-családról az alábbiakban mondottakat. A zsidó borkereskedelemre l. pl. Miskolci Áll. Ltár. Tállya lt.-a.: A Hadnagysek jegyzőkönyvei 1798. 89. sz. és jegyzőkönyvi iratok 1829. 57. fasc. 12. sz.

⁵⁸ Lővy Bernát életrajzát l. *Reich* i. m. 58—71. Továbbá Izsák nevű testvére életrajzával együtt a M. Zsidó Lexikonban. 545. Bernát Komáromból írt levelet Izsáknak, amelyben felveti a pesti börgyáralapítás tervét. »Wie, wenn wir nun unsere Lederfabrikation gemeinschaftlich direkt nach Pest verlegten? Müssten wir nicht ohnehin das hierzu erforderliche Rohmaterial von dort beziehen und das ausgearbeitete Fabrikat wieder dorthin zum Absatze liefern? ...« Idézi: *Reich* i. m. 62.

⁵⁹ Uo. 62—63.

⁶⁰ Károlyi birtoklástörténet. I. köt. 305; II. köt. 182. *Mérei* i. m. 75.

⁶¹ *Mérei* i. m. 77—78. — *Pach* i. m. 251.

⁶² Károlyi birtoklástörténet. II. köt. 79—81. — *Mérei Gyula*, Magyar Iparfejlődés 1790—1848. Bp. 1951, (továbbiakban: Iparfejlődés) 71. Később Kossuth is gyárat akart itt alapítani. (*Kosáry Domokos*, Kossuth és a védegyelet. Bp. 1942, 63, 109—110, 114—116.) — *Reich* i. m. 63—64. Mint láttuk, az uradalom épp itt, Újpesten már ugyanis zsidó »gyarmat«-ot akart alapítani.

⁶³ *Reich* i. m. 64.

⁶⁴ Erre különben erősen utal a Reich által Lővy Bernát szájába adott beszéd is. (i. m. 65.)

⁶⁵ 2. sz. Áll. Ltár. Processus terminati. 1847. 255. 32. Dunakeszi r. k. plébánia irattára. Historia domus 73. (1839. évhez.) A szerződésnek a fakereskedésre vonatkozó szakaszát (l. alább) is Neuschlossék érdekében adták ki, akik így akarták a konkurrenciát megakadályozni. Viszont az egész újmegyeri telepítés tervét valószínűleg Lővyék javasolták az uradalomnak (vö. *Reich* i. m. 66—67. és M. Zsidó Lexikon. 545.)

⁶⁶ Az árutermelés fejlődésével a feudális céhrendszer nem tudott versenyt tartani. A termelőerők fejlődése ellentétbe került a céhrendszer zártságával; a céhek taglétszámát rögzítik. Növekszik a kontárok száma, vidéken is. Nem véletlen, hogy az 1839-ben Újpesten lakók nagyrésze falusi eredetű, ez kapcsolatban van az eredeti felhalmozás egyik jelenségével, a falusi lakosság földtől való megfosztásával. Vö. *Marx*, A tőke. I. köt. Bp. 1949, 775. kk. Ez a folyamat történetírásunkban ismert, így nem foglalkozom vele részletesen. L. pl. *Ungár László*, Szempontok a magyar polgári osztály kialakulásának vizsgálatához. (Továbbiakban: Polgári osztály.) Századok (1942) 313. — *Hajnal István*, Az osztálytársadalom. Magyar Művelődéstörténet. Bp. é. n. V. köt. 177. — *Mérei Gyula*, A magyar céhrendszer 1848 előtt. Századok (1948) 62, 71. A vidéki iparra: Uo. 72. kk. *Mérei*, Iparfejlődés. 53, 77. kk. Kétségtelen, hogy a céhrendszer elzárkózása már a XV. században elkezdődött (vö. *Szücs Jenő*, Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955, 125. kk.), azonban a feudalizmus válsága idején még nyomasztóbban nehezedett az akkori ipari életre az idejét múlt céhszervezet.

⁶⁷ *Kósa* i. m. 13—17, 217. — *Ungár*, Céhrendszer. 175. — Uő., Polgári osztály. 324. — *Mérei*, Iparfejlődés. 53. — *Haussherr* i. m. 377. kk.

⁶⁸ Vö. (noha későbbi adat) ü. 1844. 36.

⁶⁹ Szép Mihály dunakeszi plébános 1840. okt. 10-én kelt jelentésében elmondja, hogy a káposztásmegyeri pusztán »... limiti Pestiensi contiguo, penes viam regiam, novam Coloniam exurexisse. Jam prioribus annis complures domus ibidem a Quaestoribus et Opificibus praeprimis Judaeis aedificatae sunt, nunc etiam continuo aedificantur. Judaei, prout Notarius Loci mihi extradedit, qui Nro sunt 137, ast Catholicos habent plerumque famulos famulasque, effectivae actu 19-em, catholici autem, qui 75 sunt Nro, 10-em habent domus.« (Váci püspöki levéltár. Plébániák. Fót.)

⁷⁰ *Reich* i. m. 68.

⁷¹ Jkv. I. 1. (1840. ápr. 5.) A szerződést Ugró két helyen is kiadta. *Borovszky* i. m. II. köt. 472—474. és saját i. m.-ben 12—17. Az első közgyűlés jegyzőkönyvét is leközölte. *Borovszky* i. m. II. köt. 471—472. és *Ugró* i. m. 18—19.

⁷² Mint »A 100 éves Újpest« írja (3.). Hasonlóan *Borovszky* i. m. II. köt. 474, 478. — *Ugró* i. m. 17. — *Reich* i. m. 59. stb.

⁷³ Újpest nem volt jogilag község és a szerződés sem tette azzá. 1848-ig pusztaként szerepel az összeírásokban. Helyzete lényegében azonos volt a földesúri majorsági földekre telepített jobbágyokéval. (Vö. *Ember Győző*, Magyar parasztmozgalmak 1848-ban. Bp. 1949, 7.) A földesúr csak a növekedő Újpest belső igazgatását akarta szabályozni, nem akart neki községi jogállást biztosítani.

⁷⁴ Pest m. népességstatisztikája, illetve Orsz. Ltár. Htt. Lt. Dep. Pub. pol. 1847. 14. 99.

⁷⁵ Schematismus venerabilis cleri almae dioecesis Vaciensis. Vác, 1842, 21; 1846, 23.

⁷⁶ Azért készítettem 1842-ből táblázatot, mert ez évre van már adat az ügyészi iratokban, és van adat a kr. lakönylvántartókönyvében. Ezenkívül van Summás táblázat is. Felhasználtam még az anyakönyveket és egyéb iratokat az összeállításához.

⁷⁷ *Ugró* i. m. 116. 2. sz. Áll. Ltár. Úrbéri térképek. 34. (1864.)

⁷⁸ L. a térképet *Borovszky* i. m. II. köt. 481. Azzal a különbséggel, hogy a Gyáli pataktól délre fekvő temető már ekkor Újpesthez tartozott.

⁷⁹ Fekvésükre l. pl. az idézett úrbéri térképeket és az 1868-as Lindley-féle csatornázási térképet. (Budapesti Történeti Múzeum újkori osztályán) *Ugró* i. m. 284.

⁸⁰ *Ugró* i. m. 28—29. — Jkv. XVI. 2. (1844. jún. 20.)

⁸¹ *Örkényi Ferenczy* i. m. 105. — *Hunfalvy János*, Magyarország és Erdély eredeti képekben. Darmstadt, 1856, I. köt. 162. — *Galgóczy* i. m. III. köt. 147.

⁸² *Borovszky* i. m. II. köt. 473. — *Ugró* i. m. 13. Jkv. XX. 1. (1846. jún. 21.)

⁸³ Bérházakra l.: *Reich* i. m. 68.

⁸⁴ Ü. 1845. 10. Pjkv. 96. (1845. máj. 21.)

- ⁸⁵ 2. sz. Áll. Ltár. proc. term. 1847. 255. 32.
- ⁸⁶ Jkv. I. 6. (1840. ápr. 5.) *Borovszky* i. m. II. köt. 472. — *Ugró* i. m. 19.
- ⁸⁷ Vö. *Tokmalajev*, Kereskedelmi tőke és kereskedelmi haszon. 2. kiad. Bp. 1951, 30.
- ⁸⁸ A kereskedelmi tőke magyarországi szerepére I. *Mérei*, Iparfejlődés. 168. kk.
- ⁸⁹ A Lővy-csődre I. 1. sz. Áll. Ltár. Pesti Ltár. Intimata a. n. 9619. A hitelezőivel 1843 nyarán egyezett ki: 2. sz. Áll. Ltár. Fenyítő törvényszéki jegyzőkönyv (Pest megyei Ltár.) 1843. 1184. Halála: M. Zsidó Lexikon, 545. Testvére, Bernát pékmester lett: Pjkv. 158.) (1847. jan. 9.) A Neuschloss-csődre I.: 2. sz. Áll. Ltár. Proc. term. 1847. 255. 32. A fatelep további működésére I. pl. Pjkv. 103. (1845. júl. 29.)
- ⁹⁰ L. az előző jegyzetben idézett Neuschloss-csődpert. A Neuschloss-cég a negyvenes évek végén anyagilag újra talpraállt, és tőkésje az ötvenes években már az iparba is behatolt. *Lederer Emma*, Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon. Bp. 1952, 41. kk. L. még *Futó Mihály*, A magyar gyáripar története. Bp. 1944, I. köt. 300, 448.
- ⁹¹ *Dr. Groszmann Zsigmond*, A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt (1835—1848). Bp. 1916, 4—10.
- ⁹² *Reich* i. m. 70.
- ⁹³ Dunakeszi rk. házassági akvi mpéldányok 1839. jan. 7. A keresztelési akv. 1839. okt. 3. már egyszerűen kerékgyártónak nevezi. A pjkv. 22. (1840. ápr. 25.) bognárnak.
- ⁹⁴ I. sz. Áll. Ltár. Pesti Lt. Relationes a. n. 14212. Asztaloslegény volt az a Fritz Mátyás is, aki 1846-ban önálló asztalosmunkát végez, saját hasznára. (Pjkv. 156. 1846. dec. 27.)
- ⁹⁵ Pjkv. 68. (1844. jún. 29.)
- ⁹⁶ Ü. 1843. 10. Egyébként a legények Pestről költöztek ki.
- ⁹⁷ Jkv. XV. I. (1844. jan. 21.) Pjkv. 148. (nem 184. mint *Ugró* írja, 1846.) *Ugró* i. m. 213—214. L. még *Reich* i. m. 69.
- ⁹⁸ Ü. 1842. 35.
- ⁹⁹ *Andresz Ferenc* asztalosmester két legényéről tudunk. Ü. 1846. 13, 14. *Herits József* asztalosmesternek is két legényét ismerjük. Pjkv. 84. (1845. febr. 3.) stb.
- ¹⁰⁰ I. m. 105. — *Galgóczy* is kiemeli asztalosai nagy számát: i. m. III. köt. 148.
- ¹⁰¹ *Bialkovszky* asztalos kapcsolatban állott Neuschlossékkal: adósuk nekik 201 Ft-tal. Ü. 1845. 18.
- ¹⁰² Pl. Pjkv. 77. (1844. dec. 25.) Ü. 1846. 16, 18. stb.
- ¹⁰³ Szerződés I. rész. 4. pont. *Borovszky* i. m. II. köt. 472. — *Ugró* i. m. 12.
- ¹⁰⁴ Az idézett Neuschloss-csődper iratai. Vö. még Pjkv. 103. (1845. júl. 29.) 106. (1845. aug. 22.)
- ¹⁰⁵ Vö. pl. Pjkv. 60. (1844. ápr. 8.) 92. (1845. ápr. 13.)
- ¹⁰⁶ *Veidinger Antal* pesti polgárt és újpesti molnárt több évig akadályozta a pesti molnár cég, hogy csontszenet őrítő malmát Pestre helyezze. (I. sz. Áll. Ltár. Pesti Lt. Intimata a. n. 10520.)
- ¹⁰⁷ Vö. *Mérei*, Céhrendszer. 78.
- ¹⁰⁸ Pjkv. 68. (1844. jún. 29.)
- ¹⁰⁹ Pl. Pjkv. 84. (1845.) Ü. 1844. 45. 1846. 13, 14.
- ¹¹⁰ Pl. Pjkv. 120.
- ¹¹¹ Pjkv. 66. (1844. máj. 18.)
- ¹¹² Pjkv. 36. (1843. jún. 8.)
- ¹¹³ *Mérei*, Céhrendszer 77.
- ¹¹⁴ *Marx* i. m. I. köt. 774.
- ¹¹⁵ *Pach* i. m. passim. *Mérei*, Iparfejlődés. 53.
- ¹¹⁶ Vö. *Ungár*, Céhrendszer. 171. stb.

¹¹⁷ *Mendöl Tibor*, A mai kultúrtáj. Magyar művelődéstörténet. V. köt. Bp. é. n. 114.

¹¹⁸ Vö. *Nemes Dezső*, A munkásság az 1848—49-es forradalomban. Forradalom és szabadságharc 1848—1849. Bp. 1948, 272.

¹¹⁹ Pl. Ehrenwerth Bálint lopott mézet ad zálogul adósságnál. (ü. 1844. 30.) stb. Gyakori a lopás. A pjkv. 201 ügyéből 64 a bűnügy, és ebből 13 a lopás és 5 a család.

¹²⁰ Pl. Nováki József volt váci szemináriumi kulcsár Kovátsits Ferdinánd újpesti boltosnál élt, és üzletében kiszolgált (ü. 1843. 13).

¹²¹ Szerződés I. rész. 6. pont. II. rész 1, 2 pontok. (*Borovszky* i. m. II. köt. 472. — *Ugró* i. m. 12—13.) Jkv. I. 4. 1840 ápr. 5. (Kiadta *Borovszky* i. m. II. köt. 471. és *Ugró* i. m. 18.) Jkv. IV. 6. (1841. febr. 28.) Jkv. XXII. 2. (1847. okt. 8.) Pjkv. 25. (1842. okt. 12.) (Ez a mesterlegények igazolványairól szól.) Csavargókra l. pl. pjkv. 81. (1845. jan. 27.)

¹²² *Marx* i. m. I. köt. 794. kk.

¹²³ 2. sz. Áll. Ltár. Pest vm. közgyűlési jkvei. 1845. márc. 17-i kgy. 1234. sz. Sajnos nincs nyoma, hogy intézkedtek volna.

¹²⁴ *Chobot* i. m. 232. Eredetije: Dunakeszi r. k. plébánia irattára. Historia domus, 1843. évhez. Az állapotokra fényt vet még a pjkv. Állandóak a verekedések, nem tisztelik a község előljáróságát. A 64 bűnügyből 29 a verekedés, és 8 a hatóság elleni erőszak.

¹²⁵ Dunakeszi r. k. ház. akvi mpéld. 1840. febr. 17.

¹²⁶ Pjkv. 175. (1848.)

¹²⁷ Pjkv. 120. (1845.)

¹²⁸ Ü. 1846. 1, 2, 3, 4, 5, 13, 14, 15, 16, 17, 18.

¹²⁹ Ü. 1846. 24.

¹³⁰ Ü. 1842. 28.

¹³¹ Pl. évi 60 Ft. (ü. 1844. 32.) ugyanakkor, amikor a házért az uraság csak 25 Ft-ot kap, és közadóba csak 3 Ft 45 kr-t fizetnek. (jkv. XVI. 1. 1844. jún. 20.)

¹³² L. a jkv-t passim.

¹³³ Jkv. II, IV, VI, VII. stb.

¹³⁴ *Ugró* i. m. 28—30. — Jkv. XI. 2. (1842. szept. 18.)

¹³⁵ Pl. ü. 1842. 28.

¹³⁶ Jkv. IV. 1. (1841. febr. 28.)

¹³⁷ Pjkv. 67. (1844.)

¹³⁸ Jkv. 1842. szept. 18. (A jegyző tanító feltételei.)

¹³⁹ Pjkv. 168. (1847.) Az előljáróság határozatát és Hutiray—Lukácsy rávezetett végzését kiadta *Ugró* i. m. 343—344. Az ügyész vagy egyikük okma később a magyar kertészeti tudomány egyik megalapítója lett, életrajzát l. *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái, Bp. 1902. VIII. köt. 123—125. hasáb.

¹⁴⁰ *Ugró* i. m. 19, 28—30, és a jkv. megfelelő részei.

¹⁴¹ Neuschloss hitelezői között szerepel Burg Károly, a fői uradalom inspektora 7250 Ft követeléssel. (A többször idézett Neuschloss-csödiratok között. 2. sz. Áll. Ltár. Proc. Term. 1847. 255. 32.)

¹⁴² A kimutatások alapjául az egyházi sematizmusok szolgáltak. Sajnos, az 1847. évihez (amely az 1846. évi községi állapotot tükrözi) nem jutottam hozzá, és a váci püspöki levéltár Numerus animarum sorozata sem tartalmazza ez eszten-dőt. Valószínű azonban, hogy azonos lehet az 1845. és 1847. évi állapotokkal. A kimutatás adatai csak hozzávetőleges érvénnyel bírnak. L. erre vonatkozólag a 37. jegyzetet.

¹⁴³ A vasútépítés hatására Újpest környékén l. Dunakeszi r. k. plébánia irat-tára. Historia domus (1844—45. évhez.)

BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE VON ÚJPEST (NEUPEST) VOR 1848

Újpest ist eine der bedeutendsten Vorstädte vom heutigen Grossbudapest. Es liegt am linken Donauufer der Hauptstadt, nördlich von Pest. Ursprünglich eine selbständige Stadt, wurde Újpest erst vor einigen Jahren mit dem angrenzenden Budapest vereinigt. Durch seine Einwohnerzahl und selbständige Industrie spielt es eine bedeutende Rolle im wirtschaftlichen Leben der Hauptstadt und sogar in dem des ganzen Landes.

Leider hat unsere Geschichtsschreibung die Erforschung der Geschichte der Stadt in einer, ihrer Bedeutung durchaus ungerechten Weise vernachlässigt. Nur einige lokale Autoren, Újpester haben sich mit diesem Thema befasst, ihre Werke tragen jedoch dilettantischen Charakter und sind beinahe vollkommen unbrauchbar.

Diese Studie ist der erste Versuch einer historisch-methodischen Bearbeitung der Geschichte dieser wichtigen Stadt. Verfasser behandelt in dieser Arbeit die Geschichte Újpest's vor 1848, also vor der Aufhebung der Leibeigenschaft und dem Freiheitskampf: er war bestrebt, die Ursachen klarzulegen, die zur Gründung der Stadt und zu ihrer Besiedlung geführt haben.

Im Zeitalter des Feudalismus gehörte Újpest zum Herrschaftsgut Fót der Grafen Károlyi. Im Bereich der heutigen Stadt gab es vor 1830 nur öde Sandhügel und Weiden. Nur im nördlichen Teil standen einige Häuser: die Meierei des Herrschaftsgutes in Káposztásmegyér. Dieses Gebiet war seiner Unfruchtbarkeit wegen schwer für das Gut zu verwerten und aus diesem Grund wurde in 1830 der südlich von Káposztásmegyér, und parallel zur Donau verlaufende Hügel, der sog. Istvánhegy (Stephansberg) zwecks Bepflanzung mit Reben in Pacht gegeben. Káposztásmegyér und Istvánhegy wurden erst in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts mit Újpest vereinigt.

Die Siedlung von Újpest entstand im Gebiet an der Donau, zwischen dem Stephansberg und der Pester Grenze. Vor 1830 war auch dieses Gebiet ein ödes Land. Der Gutsherr verpachtete damals ein an die Pester Grenze anstossendes Grundstück samt Braugerechtigkeit und Schankrecht an Martin Mildnerberger, einem Bierbrauer aus Budafok (Promontor). Mildnerberger erbaute sein Haus, das auch als Brauerei und Wirtshaus diente. Nach Mildnerberger verpachtete hier Graf Károlyi den Gebrüdern Löwy aus Nagysúrány Grundstücke zur Gründung einer Lederfabrik und genehmigte den Gebrüdern Neuschloss aus Vágvecse die Gründung eines Holzlagers. Nach diesen reichen Familien liessen sich auch einige arme Handwerker und Kleinhändler nieder. So lebten um die Mitte des 1840. Jahres schon 223 Menschen in diesem Gebiet. Offiziell wurde die Siedlung noch Káposztásmegyéri Új Gyarmat (Neue Kolonie von Káposztásmegyér), oder abgekürzt, Újmegyér (Neumegyér) genannt, gemeinhin führte sie aber schon den stolzen Namen Újpest (Neupest).

Die ersten Ansiedler schlossen den Pachtvertrag mit dem Gutsherrn einzeln ab, der aber Anfang 1840 durch einen, die ganze damalige und spätere Einwohnerschaft ausnahmslos verpflichtenden Kontrakt die Bedingungen der Ansiedlung und die Ordnung der Kolonie regelte. Das Wesentliche am Kontrakt war, dass er nur Baugründe zuließ, aber keinen Extravillanbesitz und mit seinen Bestimmungen die Förderung der Handels- und Gewerbefreiheit beabsichtigte (z. B. Untersagung der Zunftgründung, Religionsfreiheit usw.). So ist es klar, dass er die Bildung einer ausgesprochen handel- und gewerbetreibenden Siedlung, in der sogar auch Störarbeit begünstigt war, beabsichtigte. Er gab der Siedlung eine Gemeindeordnung. Der Gutsherr sicherte aber auch seine eigenen feudalen Rechte, in erster Linie durch die Pachtbestimmungen, ferner in den Punkten, die die Verwaltung und die Gerichtsbarkeit zum Gegenstand hatten.

Es stellt sich nun die Frage, was die Károlyis zur Genehmigung der Niederlassung, sodann zum Abschluss des Kontraktes veranlasste, ferner, warum sich

die Bevölkerung hier ansiedelte. Infolge der Krise der feudalen Verhältnisse wurde damals die Lage der ungarischen Grossgrundbesitzer immer schwieriger. Von der Fronwirtschaft musste man zu einer anderen, »rationelleren« Wirtschaftsmethode übergehen. Seiner Entlegenheit und Unfruchtbarkeit wegen war die Bebauung des Újpester Gebietes wirtschaftlich nicht lohnend; seine Verpachtung war zweckmässiger. Mit der Tatsache, dass die Siedlung sich aus Handel- und Gewerbetreibenden zusammensetzte, gelangte das Herrschaftsgut zu einem inneren Markt. Es verkaufte seine landwirtschaftlichen Produkte auf seinem eigenen Gebiet und kam dabei auch leichter zu Industrieartikeln, die es früher aus dem entfernteren Pest beschaffen musste.

Die Siedlung verfügte aber auch über die geographischen Bedingungen um sich zu einer Industrie- und Handelsstadt entwickeln zu können. Sie wurde an der Donau, unmittelbar an das Gebiet von Pest anstossend, doch fern vom verbauten Stadtgelände angelegt und lag an der die Hauptstadt mit Oberungarn verbindenden Vácer Landtrasse, dort, wo der nach Palota führende Weg von der Strasse nach Vác abzweigt. So konnten nun alle jene Elemente, die infolge der in Pest herrschenden feudalen Verhältnisse in der Ausübung von Handel und Gewerbe an Schwierigkeiten stiessen, hoffen, dass sie in Újpest ihr glückliches Fortkommen finden würden.

Es mögen zwei Faktoren erwähnt werden. In den Städten war es der Judenschaft durch Massregeln feudalen Ursprungs noch erschwert, im Handel und Gewerbe zur Geltung zu kommen. Unter dem Schutz der Gutsherrn fanden sie aber ein ruhiges Leben, auch wurden sie weder am Ansiedeln von schwerfälligen städtischen Magistraten, noch an der Ausübung ihres Gewerbes durch die Zünfte verhindert. So ist es kein Zufall, dass Újpest für seine Gründung dem Lederfabrikanten Löwy und dem Holzgrosshändler Neuschloss so viel zu verdanken hat. Ausser diesen zwei Familien siedelte sich hier manch arme jüdische Kleingewerbler und Kleinhändler an, so dass in den ersten Jahren mehr als die Hälfte der Bevölkerung aus Juden bestand.

Der andere Faktor war die Zunft. Die durch die ursprüngliche Kapitalakkumulation des Bodens beraubten kleinen Leute konnten sich infolge der Geschlossenheit der Zünfte nicht niederlassen, da es aber im Lande kein geeignetes Kapital gab, konnten sie auch in der Grossindustrie noch keine Arbeit finden. Die Zahl dieser Elemente erhöhte sich noch durch die Schicht der aus Deutschland aus gleichem Grund nach Ungarn eingewanderten Wandergesellen. So ist es kein Wunder, dass 23,3% der in der Archiven von 1842 vorkommenden Männer ausländischer Herkunft waren.

Diese Elemente fanden in Újpest freie Arbeitsmöglichkeiten. Es gab Religionsfreiheit, die Bildung von Zünften war verboten, und die günstigen geographischen Bedingungen liessen es so erscheinen, als ob die Rohmateriale leicht zu beschaffen und für die Fertigwaren gute Märkte zu finden wären. Nach dem Entstehen des Kontraktes nahm die Zahl der Siedler tatsächlich sprunghaft zu, deren Bedeutung noch dadurch erhöht wurde, dass sie ausschliesslich vom Gewerbe oder vom Handel lebten, und kein einziger Einwohner landwirtschaftlicher Betätigung in der Siedlung lebte.

Mit der Ausnahme von ein paar Grosshandelsfirmen (von denen die Löwys in 1842 teilweise bankrott wurden) — bestand die Bevölkerung von Újpest in dieser Zeit aus zwei Schichten. Die ausser der Zunft stehenden gewerblichen Elemente, die nach einem langen, arbeitsreichen Leben etwas Geld zusammengespart hatten, und einige Kleinhändler, eigneten sich die Hausgründe an und bildeten als Hausbesitzer die führende Schicht der Stadt. In ihren Werkstätten arbeiteten gewöhnlich mehrere Gehilfen und Lehrlinge, und die in ihren Häusern wohnenden Mieter beuteten sie durch hohen Mietzins aus.

Den grössten Teil der anderen Schicht bildete die stets fluktuierende Gruppe der Gesellen. Diese wohnten zwar bei ihren Meistern, doch wurden auch sie nach Zeugenschaft unserer Quellen rücksichtslos ausgebeutet. Nicht vereinzelt lesen wir von Fällen in den Protokollen der Stadt, die von ganz

ernsten Zwistigkeiten zwischen Meistern und Gesellen berichten. Zu dieser Schicht gehörte auch der andere Teil der selbständigen Handwerker und Kleinhändler. Im Grunde genommen bestand diese Schicht aus denselben Elementen wie jene der Gesellen, sie glaubte jedoch, falls sie sich mittels Kredit Arbeitsgeräte beschaffen könnte, nicht in den Dienst anderer treten zu müssen, sondern ein unabhängiges Leben führen zu können.

Doch liessen das weder die feudalen Verhältnisse des damaligen Ungarn, noch die habsburgische koloniale Unterdrückung zu, dass sich Újpest zu einer wahren Stadt entwickle. Auch die besitzende Schicht der Stadt hatte dauernd mit wirtschaftlichen Schwierigkeiten zu kämpfen, konnte sich jedoch noch irgendwie durchs Leben schlagen; die Verhältnisse der anderen Schichten waren aber völlig schlecht und aussichtslos. Das Elend, in dem diese Menschen lebten, wird durch die zeitgenössischen Urkunden bestätigt. Vergebens waren im »Vertrag« von Újpest relativ progressive Bedingungen enthalten, wegen den feudalen und kolonialen Verhältnissen war ihnen ein Emporsteigen nicht gegeben. Die Gründung von Fabriken hätte ihnen zu besserem Leben verholfen, dazu fehlte aber das entsprechende Kapital.

So geriet die Gemeinde, bald nach ihrer Gründung, in eine kritische Lage. Die Befreiung aus dieser Situation war nur durch die Abschaffung der feudalen Gebundenheit und des kolonisatorischen Systemes zu erhoffen. Die Untersuchung dieser Frage gehört aber nicht mehr in den Rahmen unserer Studie.

Verzeichnis der Abbildungen

Abb. 18. Újpest im Jahre 1836

Abb. 19. Újpest im Jahre 1839

Abb. 20. Újpest im Jahre 1852

Abb. 21. Újpest im Jahre 1864